

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK GİYİM - KUŞAMI

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin üçüncü sayısından ayrı basım

Ankara - 1971

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK G İ Y İ M - K U Ş A M I *

MEHMET ALTAY KÖYMEN

G İ R İ Ş

Giyim-kuşam Alp Arslan zamanı kültür hayatının mühim bir konusudur. Bu konu mühim olduğu kadar işlenmesi de güçtür. Çünkü, bildiğimize göre, Selçuklu devri giyim-kuşamını konu edinen özel bir araştırma henüz yapılmamıştır. Biz konumuzun çerçevesi içinde eldeki materyeli değerlendirerek, Alp Arslan zamanı giyim-kuşamı hakkında fikir vermeğe çalışacağız.

Bu konuyu işlemeğe başlamadan önce, diğer kültür tezahürlerinde olduğu gibi, giyim-kuşamda da bir devamlılığın bulunduğunu hatırlatalım. Bununla, Türk giyim kuşamının, medeniyet dairesi değişmelerinden, yani Selçuklu Türkleri'nin Orta-Asya saf Türk medeniyet dairesinden Orta ve Yakın Doğu İslâm medeniyeti dairesine girmelerinden en az ölçüde müteessir olduğunu söylemek istiyoruz. Gerçekten, Selçuklu giyim-kuşamının, bir taraftan İslâmdan önce Türk giyim kuşamının hemen hemen aynen devamı olduğu söylenebileceği gibi, bugün bilhassa Türkmen kadınlarının kıyafetlerinin de Selçuklu kıyafetinin pek az değişmiş şekli olduğu ileri sürülebilir.

Müstakil bir kültüre sahip olan Türkleri'nin, kendilerine has kıyafetleri de vardı. Böylece İslâm medeniyetinin diğer başlıca kültürlerini temsil eden Arap ve İran kavimlerinden ayrı bir Türk kıyafetinden tereddütsüz söz edilebilir:

Haleb Mirdasoğulları hükümdarı Mahmud, şüphesiz, Selçuklu hükümdarının teveccühünü kazanmak için, Alp Arslan'ın huzuruna, Oğuz kıyafetiyle çıkmış-

*Değerli yardımlarından dolayı sayın Doç. Dr. Şerare Yetkin, sayın Doç. Dr. Nurhan Atasoy ve sayın Dr. Emel Esin'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

tı¹. Bundan, Alp Arslan'ın da Oğuz kıyafetinde olduğu kendiliğinden anlaşılır. 1123 yılında Bâtinîler Bağda'da Türk kıyafetiyle girmişlerdi². Alp Arslan'ın ölümünden altmış yıl sonra bile ayrı bir Türk kıyafetinden — bu sefer Türkmen kıyafeti adı altında — bahsedilmektedir³. Şehirlerde yerleşen Türkmenler bile kıyafetlerinden hemen tanınıyorlardı⁴. Şu halde Türkler hangi ortamda bulunurlarsa bulunsunlar kıyafetlerini muhafaza ediyorlardı.

İslâm medeniyeti dairesinde yaşayan Türkler'in kendilerine has kıyafetlerinin bulunduğunu böylece tesbit ettikten sonra, şimdi de Türkler arasında kıyafet birliğinin bulunup bulunmadığını görelim.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinden öğrendiğimize göre, muhtelif coğrafi sahalarda yaşayan Türk kavimlerinin her birinin farklı kıyafetleri vardı. Zira, bu eserde meselâ Oğuz⁵, Karlık⁶, Çiğil⁷, Kıpçak⁸, Yağma⁹, Kençek¹⁰, Oğrak¹¹

¹ Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, «Vasal Devletlerle Münasebet» bahsi. Türk kıyafetleri hakkında bilgi almak için şimdi bk. E. Esin, «Ay-Bitiği.» *The Court Attendants in Turkish Iconography*, *Central Asiatic Journal*, XOV/1-3, 78-117. Anadolu Selçukluları giyim kuşamı için bk. M. Z. Oral, *Selçukilerde Giyim Eşyası*, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, V., 14-20. Mehmet Önder, *Kubâd-âbâd Sarayları*, Sanat Tarihi Yılı, I İstanbul, 1968, 116-121.

² İbn ü'l-Cevzî, *e'l-Muntazam*, Haydarâbâd, 1359, IX, 242 (517 yılı hâdiseleri).

³ İbn ü'l-Cevzî, X, 36 (528 yılı hâdiseleri).

⁴ Muhammed Gaznevî, *Makamat-ı Jendepîl* (Ahmed-i Câm), nşr. Haşmet Mueyyed, Tahran, 1340, 135, 153, 156, 157.

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 293; II, 269.

⁶ *Ayn. eser*, II, 276.

⁷ *Ayn. eser*, II, 269.

⁸ *Ayn. eser*, aynı yer.

⁹ *Ayn. eser*, III, 203.

¹⁰ *Ayn. eser*, II, 277: Bunların Türk'ten bir bölük olduğu tasrih edilmektedir.

¹¹ *Ayn. eser*, II, 279. Ayrıca görüldüğü üzere, yiğitliği ile meşhur bir kavim.

kılığına girildiğinden bahsedilmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, bir insanın kıyafetine bakılınca onun O ğ u z mu, K ı p ç a k mı, K a r l u k mu v.s. olduğu hemen farkediliyordu. Bazan T ü r k - l e r'den Ç i n kıyafetine¹², T i b e t kıyafetine¹³ giren de oluyordu. Bununla beraber, hangi coğrafi sahada yaşarsa yaşasın ve hangi b o y'a mensup olursa olsun, T ü r k kıyafetlerinin umumî hatlarıyla birbirlerine benzedikleri anlaşılıyor. Zira, B i z a n s ordusunda hizmet eden P e ç e n e k ve U z gibi T ü r k boy'ları, M a l a z g i r t M e y d a n M u h a r e b e s i'nde kendileri gibi Türk soyundan bir kavimle çarpıştıklarını dillerinden olduğu kadar kıyafetlerinden de anlamışlar ve kitleler halinde Selçuklular tarafına geçmişlerdi¹⁴. Bundan anlaşılıyor ki, hiç olmazsa askerî kıyafette bütün T ü r k l e r arasında pek fazla fark yoktu.

Bizi burada bilhassa O ğ u z - T ü r k m e n kıyafeti ilgilendirmektedir. Söylemeğe hacet yok ki, O ğ u z l a r arasında da tek tip bir kıyafetten pek bahsedilemez: Bazı noktalarda, erkeklerle kadınların kıyafetleri farklılık gösteriyordu. Bunun gibi, hemen hemen her sosyal tabakanın ayrı bir kıyafeti vardı. Sonra yukarıda işaret edildiği gibi, askerî sınıfın da kendisine mahsus bir kıyafeti vardı. Önce erkek kıyafeti ile kadın kıyafeti arasındaki farkı kaynaklarda geçen bilgiye dayanarak tesbite çalışalım:

T u ğ r u l B e y'in üvey oğlu E n û ş e r v â n, saltanatının son yılında bu Selçuklu hükümdarına karşı isyan etmişti¹⁵. Yakalanarak hapsedildi. S u l t a n öldüğü zaman o, R e y kalesinde hapis hayatı sürüyordu. Satranç oynadığı m e v â l i'yi öldürmesi üzerine kale muhafızları hücrelerini kuşattılar. Bunun üzerine çok sevdiği cariyesine pencereden atlamasını ve kalenin altında kendisini beklemesini söyledi. Asıl maksadı sevgilisinin kendisinden önce ölmesini sağlamaktı. Cariye pencereden atlayınca rüzgâr elbisesine doldu ve onu dağa doğru götürdü. Yere düştüğü zaman ise,

¹² Meselâ bk. *ayn. eser*, II, 271 : « *adam Maçin kılığına girdi* ».

¹³ Meselâ bk. *ayn. eser*, II, 265.

¹⁴ Bk. Mehmet Altay Köymen, *Anadolu'nun Fetih ve Malazgird Meydan Muharebesi*, Malazgird Zaferi ve Alp Arslan, 2. baskı Ankara, 1971.

¹⁵ S ı b t i b n a l - C e v z î, *Mir'ât u'z-zamân*, nşr. A. Sevin, 100.

sadece kolu kırıldı. Fakat E n û ş e r v â n kaleden atlayınca, vücudu parça parça oldu ve tabii derhal öldü¹⁶.

Verdiğimiz bu bilgiden konumuz bakımından çıkan sonuç şudur: S e l ç u k l u devrinde kadın elbisesi boldu. O kadar ki, yüksek bir yerden bir kadın atladığı zaman, elbise paraşüt gibi açılmaktadır. Erkek kıyafeti ise böyle değildir. Bir dereceye kadar vücuda yapışıktır. Mamafih, bunu mutlak mânada almamak lâzımdır. Zira, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde birisinin elbisesinin başına toplandığından, dolandığından bahsedilmektedir¹⁷. Nitekim, «*geniş elbise yıpramaz; danışıklı iş bozuk olmaz*» atasözü¹⁸, T ü r k l e r 'de bol elbise telekkîsinin hâkim olduğunu göstermektedir.

I

ELBİSE MALZEMESİ

Muhtelif içtimâî tabakalara mensup erkek ve kadın kıyafetlerinden bahsetmeden önce, bu kıyafetlerin yapıldığı malzemeyi, süslenme vasıtalarını ele alacağız. Böylece, muhtelif içtimâî tabakalara mensup erkek ve kadın kıyafetleri kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

1 — Kumaşlar

Elbiselik kumaşlar başlıca ipekten, pamuktan, deve tüyünden, yünden imâl ediliyordu. Elbise imâlinde en çok ipek kumaş kullanılıyordu. Görünüşe göre, ipek kumaşların ancak bir kısmı T ü r k l e r tarafından dokunuyordu. Gene görünüşe göre, T ü r k l e r millî âdetlerinde kullandıkları veya bayrak yaptıkları kumaşları kendileri dokuyorlardı. Çünkü K â ş g a r l ı M a h m u d, eserinde büyük devlet adamlarının mezarlarına örtülen kumaş¹⁹ ile kırmızı ipek kumaş²⁰ Türkçe özel terimlerle kaydetmektedir. Bu kumaşlar

¹⁶ S ı b t, *ad. geç en eser*, 109 - 110.

¹⁷ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, II, 233.

¹⁸ *Ayn. eser*, III, 358.

¹⁹ *Ayn. eser*, I, 14, 72: «eşük» ve I, 153: «eşüklük barçın».

²⁰ *Ayn. eser*, III, 438: «kafgar».

aynı zamanda elbise imâlinde de kullanılıyordu. T ü r k l e r bunların dışında yol yol çizgili bir ipek kumaş dokudukları gibi²¹, ince bir ipek kumaş da dokuyorlardı²². Ayrıca, yine T ü r k l e r, esasını yeşil renk teşkil eden bir ipek kumaş dokumasını da biliyorlardı²³.

T ü r k l e r, ihtiyaçlarını büyük ölçüde dışarıdan tedârik ettikleri kumaşlarla karşılıyorlardı. İpek kumaş tedârik ettikleri memleketlerin başında Ç i n geliyordu. Ç i n kumaşları esas adlarını, tabii Türkçe'ye uydurulmuş olarak, muhafaza ediyorlardı²⁴. Ç i n ipeklilerinin bir kısmı alacalı nakışlarla bezenmişlerdi²⁵. Diğer bir Ç i n ipekli çeşidi, T ü r k l e r'in çok sevdiği bir renk olan kırmızı renkte idi ve üzerinde sarı benekleri vardı²⁶.

S e l ç u k l u T ü r k l e r i B i z a n s'tan da ipek kumaş ithal ediyorlardı: S e l ç u k l u l a r'ın B a ğ d a d ş a h n e'sinin üzerinde Rûmî ipek gömlek vardı²⁷.

İpeğin ne kadar kıymetli olduğu şu atasözünden de anlaşılmaktadır: «Ç i n h a k a n ı n ı n i p e ğ i b o l d u r , a m a e l b i s e l i k i p e ğ i ö l ç m e d e n b i ç m e z»²⁸. Diğer,

²¹ *Ayn. eser*, III, 17: «yolak barçın».

²² *Ayn. eser*, I, 18: turku» = ipek; III, 380: «yınçge turku» = ince ipek. S e l ç u k l u l a r'dan önce kumaşlara dair fikir edinmek için bk. B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962, İndeks.

²³ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay III, 142-3: «Yaşıl yerlig barçın».

²⁴ Meselâ bk. *ayn. eser*, I, 44: «şalaşu»; 485: «zümküm». Kaynakta «bir çeşit Çin ipek lisi» denmektedir.

²⁵ *Ayn. eser*, III, 120: Bu kumaş «çit» adını taşıyordu. Bu kelime bu gün de kullanılmaktadır.

²⁶ *Ayn. eser*, III, 240: Bu kumaş «lohtay» adını taşıyordu. Çince «loht» ham ipek; «ta» ise kuşak demektir. Bk. C. Brockelmann, *ad. geç. eser*. Ayrıca bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, nşr. Kilisli Rifat, III, 18.

²⁷ Garsü'n-Nîme Muhammed b. Hilâles-Sâbî, *el-Hefevâtun-Nâdire* nşr. es-Sâlih el-Ester, Şam, 1967, 295.

²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 427.

taraftan, bütün kıymetine rağmen, *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde geçen «*O (adam) i p e k k u m a ş k u c a k l a d ı*» cümlesi²⁹, *S e l ç u k l u* devrinde ipeğin ne kadar bol olduğuna delil olarak alınabilir.

Elbiselik kumaş imâlinde ikinci sırayı pamuk işgal ediyordu. *T ü r k l e r* pamuktan çubuklu ve nakışlı elbiselik bir kumaş dokuyorlardı. *K ı p ç a k l a r* bu kumaştan yağmurluk da yapıyorlardı³⁰. Diğer bir pamuklu kumaştan örtü yapıyordu. Fakat, *Y e m e k l e r* bu kumaştan elbise yapıyorlardı³¹. Pamuk iplik ve kumaş olarak değil, bâzan ham madde halinde de kullanılıyordu. Meselâ, pamuk iki bez arasına döşeniyor ve hırka olarak dikiliyordu³².

Görünüşe göre, deve tüyü, elbise imâlinde üçüncü sırayı işgal ediyordu³³. Koyun yünü ise elbise imâlinde son sırada geliyordu³⁴. Yünden yapılan elbiseyi daha ziyade köleler giyiyorlardı³⁵. Kölenin yün elbise sahibi olması bile istisnâ bir hâdise imiş gibi, *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde özel olarak kaydedilmektedir³⁶. Bundan anlaşılıyor ki, kölenin yün elbise sahibi olması mühim bir mes'eledir.

Koyun yününün, elbise malzemesi olarak bu kadar az yer işgal etmesinin sebebi şudur: Koyun yünü, dokumadan ziyade keçe haline getiriliyordu. Bu keçe, ayrıca görüleceği gibi, çadırdan çizmeye, kuşağa ve börk'e varıncaya kadar muhtelif maksatlar için kullanılıyordu. Veya yine aşağıda görüleceği gibi, derisiyle birlik-

²⁹ *A y n. e s e r*, III, 338 : «*o l h a r ç ı n k u ş a k l a d ı*».

³⁰ *A y n. e s e r*, I, 392 : «*k e m e k*». Brockelmann, *ad. geç. e s e r*, 130.

³¹ *K â ş g a r l ı M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. Atalay, III, 155 : «*ç e k*»; ayrıca bk. Brockelmann, *ad. geç. e s e r*, 51.

³² *K â ş g a r l ı M a h m u d*, *D i v a n* trc. B. Atalay, I, 408.

³³ Meselâ bk. *a y n. e s e r*, I, 348. *T ü r k l e r* deve tüyünden imâl edilen elbiseye «*k a r s*» diyorlardı.

³⁴ Bk. *a y n. e s e r*, *T ü r k l e r*, koyun yününden imâl edilen elbiseye de «*k a r s*» adını veriyorlardı.

te kürk imâl ediliyordu³⁷. Bizi burada keçenin yağmurluk = yamçı olarak kullanılması ilgilendirmektedir³⁸.

Elbiseye astar³⁹ olarak kullanılan veya eteklik⁴⁰ kumaşların neden imâl edildiğini bilmiyoruz.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden T ü r k e l e r 'in, bugün olduğu gibi o zaman da, renkli elbiselik kumaşlara ne kadar düşkün oldukları anlaşılmaktadır. Türkler hangi renkleri tercih ediyorlardı? Bir atasözü bu hususta bizi aydınlatmaktadır: «*k e n d i n i s e v d i r m e y i b i l s e k ı r m ı z ı g i y e r ; y a r a n m a y ı b i l s e y e ş i l g i y e r*» atasözü⁴¹, kendini erkeğe sevdirmek isteyen kadının kırmızı (ipekten) elbise; naz etmeyi seven kadının da yeşil (ipekten) elbise giymesini gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu atasözünden aynı zamanda T ü r k l e r 'in en çok sevdikleri renklerin kırmızı ve yeşil olduğu da anlaşılmaktadır.

2 — Kürkler

Kürk elbiseler, T ü r k l e r 'in hayatında, belki de, ipek kumaştan imâl edilmiş elbiselerden daha fazla rol oynuyordu. Çünkü, T ü r k l e r 'in yaşadıkları coğrafi sahalardaki iklim şartları bunu icabettiriyordu⁴².

Önce hangi hayvanların derisinden kürk veya kürklü elbise yapıldığını görelim.

⁴¹ *A y n . e s e r*, I, 394.

⁴² 922 yılı kışında H â r e z 'den T ü r k ülkelerine doğru yola çıkan İ b n F a d l â n ve arkadaşları, soğuktan korunmak için o kadar kalın giyinmişlerdi ki, elbiselerinin ağırlığından bindikleri develerin üzerinde ellerini, kollarını hareket ettiremiyorlardı. Bk. Z. V. T o g a n, İ b n F a d l â n'ın *R e i s e b e r i c h t*, Leipzig, 1966, Rihle, (arab. metin), 8-9; alm. terc. 16. Ayrıca bk. Z. V. T o g a n'ın notları, *a y n . e s e r*, 124-5.

S e l ç u k l u l a r'dan önce kürk hakkında bilgi almak için bk. B. Ö g e l, *a d . g e ç . e s e r*, 142, 155, 156, 208, 209.

Görünüşe göre, başta kuzu derisi geliyordu⁴³. Bunu samur ile sincap derileri takibediyordu⁴⁴. Bunlardan sonra sıra ile bozkır tilkisi⁴⁵ ve ada tavşanı⁴⁶ geliyordu. Kürklerin her zaman tüylü tarafı dışa gelmiyordu. Meselâ, samur ve sincap derileri çok defa elbisenin içini kaplamakta kullanılıyordu⁴⁷. Ayrıca samur'dan yalnız kürk değil, hükümdarlar için börkte yapılıyordu: Bağda'da gelmekte olan Tuğrul Bey'i karşılamaya çıkan Halifelik erkânı onun başında samur börk bulunduğunu gördüler⁴⁸. Sonra bir hayvan derisinin sadece bir elbise çeşidinin imâlinde kullanıldığı anlaşılıyor. Meselâ, ada tavşanı derisinden sadece yağmurluk yapıldığını biliyoruz⁴⁹.

Herkesin kürk giyemediği anlaşılıyor. Çünkü, birisinin kuzu kürkü giydiği, yani kuzu kürkü sahibi olduğu belirtiliyor⁵⁰.

Hükümdarlar ve büyük devlet erkânı umumiyetle ipek kumaştan dikilmiş elbiseler ve samur kürk giyiyorlardı: 1057 yılında Bağda'da Halife ile mülâkata giden Sultân Tuğrul Bey'in üstünde ipek elbise (*fereciyye*) vardı⁵¹. İpek elbise çok defa altın işlemelerle bezeniyordu: Halife, Selçuklu Sultânı Bey'e böyle bir kaftan (*fereciyye*) göndermişti⁵². Büyükk

⁴³ Kürk yapılan kuzu derisine «emşen» (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, 109); kuzu derisinden yapılan kürke ise «içmek» deniyordu. (Bk. *Ayn. eser*, I, 102).

⁴⁴ *Ayn. eser*, I, 69, 305 : Samur ile sincap beraber geçmektedir.

⁴⁵ *Ayn. eser*, I, 473 : Türklere, bozkır tilkisine «karsak» adını veriyorlardı. B. Atalay. «derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan» diyerek, bu kelimeyi meçhul bir hayvanın adı olarak göstermiştir. Halbuki C. Brockelmann (bk. *ad. geç. eser*, 149) karsak kelimesinin boz-kır tilkisi olduğunu Radlo'ya dayanarak açıkça yazmaktadır.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 363 : «Sogur». Kışın inine çekilişi hakkında bk. *ayn. eser*, II, 227.

⁴⁷ *Ayn. eser*, I, 305 : «oltunuğ içükle di» = O elbiseye iç geçirtti. Yani o, elbisenin içini samur, sincap ve benzeri hayvan kürkleriyle kaplattı.

⁴⁸ Sibtîbnâl-Cevzî, *ad. geç. eser*, 24.

⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 363.

⁵⁰ *Ayn. eser*, I, 314 : «er içmeklendi».

⁵¹ Sibtîbnâl-Cevzî, *ad. geç. eser*, 25.

⁵² Sibt, 24.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın da, meşhur veziri Nizamü'l-Mülk'ün de ipek elbise giydiklerini biliyoruz⁵³. Diğer taraftan, Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, samur kürk giyiyordu. Hattâ o bu kürkü, sürgünde iken Alp Arslan'ın emriyle kendisini öldürmeğe gelen iki Türk gulâ'm'ına vermişti⁵⁴. Selçuklular'ın Bağdad valisinin Rûm ipeğinden gömlek giydiğini biraz yukarıda görmüş-tük. Bu misâlleri daha da çoğaltmak, şüphesiz, mümkündür.

Görülüyor ki, din adamlarının, aşırı lüks telekki ettikleri ipek elbise giyimine karşı cephe almaları⁵⁵ hemen hemen hiç tesir etmemiş, Selçuklu hükümdarları ve ileri gelen devlet erkânı ipek elbise ve kürk giymekte devam etmişlerdir.

II

TÜRK KIYAFETİ

Yukarıdanberi elbise dikiminde kullanılan malzeme ve kumaşlar hakkında, elimizdeki imkânlar ölçüsünde bilgi verdik. Şimdi de bu malzeme ve kumaşlardan meydana getirilen elbise çeşitlerini ve nevirlerini ele alacağız. Önce erkek kıyafetlerini görelim.

Bir Türk kıyafeti nelerden meydana geliyordu? Başından başlayarak ayağına kadar teker teker sayarsak, önce başta taşınan börk, sonra vücuda giyilen kaftan, bunun altında muhtelif adlar taşıyan hırkalar, caketler ve nihayet gömlek gelir. Şalvar (pantolon), çizme veya ayakkabı ile kıyafet tamamlanmış olur. Börk ve fistan

⁵³ G. Makdisî, Ibn Aqil, 417-8, 477 (Ibnü'l-Cevzî'ey istinaden).

⁵⁴ Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, «Vezirlik» bahsi.

⁵⁵ Bağdad Abbâsî Halifeliği'nin baş kadısı İbn Bekrân Şâmî, ipek elbise giyiminin aleyhinde bulunanlardan biri idi. Bu kadı ipek elbise giyenlerin şahitliğini kabul etmeyeceğini ilân ediyordu. Kendisine Sultan Melikşah'ın da, veziri Nizamü'l-Mülk'ün de ipek elbise giydikleri söylenince, onların da şahitliğini kabul etmeyeceğini bildirdi (bk. G. Makdisî, *ayn. yer*). Meşhur Ali el-Dâmgânî de ipek elbise giyme ve altın takma aleyhtarı idi (bk. İbn al-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 210).

istisna edilecek olursa, erkek kıyafetiyle kadın kıyafeti arasında pek fark yoktu: Kadınlar da aynı adları taşıyan elbiseleri giyiyorlardı. Aşağıda farklı olan noktaları göstereceğiz.

Bu normal kıyafet dışında bazı özel durumlar için ayrı elbiseler vardı. Çobanların taşıdıkları kepenek, atlıların seyahatlarda kullandıkları yağmurluk = yamçı gibi. Bunlardan başka kuşak, kemer, uçkur, mendil, eldiven gibi yine kıyafet çerçevesine giren yardımcı üsurlar da vardır. Bunlara gerdanlık, bilezik, küpe gibi süs eşyalarını da ilâve etmek lâzımdır. Aşağıda görüleceği gibi, bu süs eşyalarını yalnız kadınlar değil, erkekler de kullanıyorlardı.

1 — Börk

Türk giyim - kuşamında b ö r k'ün büyük bir yeri vardı. Nitekim K â ş g a r l ı M a h m u d'un divanında börk üzerinde oldukça durulmaktadır.

Börk imâl etmenin önemli bir meslek olduğu dikkati çeken ilk noktadır. Zira, börkçüden ve börkçü dükkâmından açıkça bahsedilmektedir⁵⁶. Börkçülük atasözüne kadar girmiştir. Gerçekten, T ü r k atasözünde «*kelin geleceği yer börkçü dükkânıdır*» denmektedir⁵⁷.

Börk imâlinin bir ihtisas işi olduğu anlaşılmaktadır. K a ş g a r l ı'nın eserinden öğrendiğimize göre, börk imâli için kalıp şarttır. Kalıp ya kâğıttan, yahut da çamurdan yapılıyordu: kâğıt parçalarına ayrılarak veya oyularak börk kalıbı hâline getiriliyordu. Bir çamur, ocak biçimine getirilerek, börk kalıbı olarak kullanılırdı. Buna göre, ipek kumaş veya keçe ölçüleri kesilerek börk imâl ediliyordu⁵⁸. Börk imâlinde ayrıca özel âletler de kullanılıyordu. Meselâ «*b a t g a*» adlı bir tahta vardı ki, üzerinde börk yapılacak keçe kesiliyordu⁵⁹. Her meslekte olduğu gibi, börk dikmede de i m e c e

⁵⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, frc. B. A t a l a y, I, 26, 41.

⁵⁷ *A y n. e s e r*, ayn. yer.

⁵⁸ *A y n. e s e r*, III, 361.

⁵⁹ *A y n. e s e r*, I, 424.

usûlü vardı. Zira, K â ş g a r l ı 'nın eserinde börk dikmede yardım edildiğinden söz edilmektedir⁶⁰.

Börklerin büyüklük veya küçüklük bakımlarından olduğu kadar biçim bakımından da pek çeşitli olduğu görülmektedir. Bâzan O ğ u z l a r ta uzaktan daha börklerinden tanınıyorlardı⁶¹. Nitekim, bâzı Türk börkleri çok yüksek oluyordu ki, buna «S u k a r l a ç b ö r k» adı veriliyordu⁶². A l p A r s l a n 'ın börkü çok uzundu. Bazı T ü r k boylarının da kendilerine mahsus börkleri vardı. Meselâ, Ç i ğ i l l e r tiftikten imâl ettikleri beyaz börk giyerlerdi⁶³. Bâzı börklerin önünde ve arkasında kanadı bulunuyordu⁶⁴. Bunun, G a z n e l i hükümdarı M e s ' u d'un, T ü r k âdeti gereğince, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e hediye olarak gönderdiği eşyalar arasında bulunan «i k i d i l i m l i b ö r k» ün aynı olduğu şüphesizdir⁶⁵. Bâzı börklere kıyı geçiriliyordu ki, buna «k ı y ı l ı b ö r k» adı veriliyordu⁶⁶. Börk kıyılamayı meslek edinenlerin bulunduğu, K â ş g a r l ı 'nın eserinde, birisinin börkünü kıyılattığından bahsetmesinden anlaşılmaktadır⁶⁷. Başta durmasını sağlamak için, börk özel şekilde örülmüş bir ipek kaytan-

⁶⁰ *Ayn. eser*, II, 93.

⁶¹ S ı b t, nşr. A. S e v i m, 22 (449 yılı hâdiseleri). T ü r k börkleri bu Arap kaynağında «o ğ u z k a l e n s ö v e l e r i» adıyla geçiyor.

S e l ç u k l u devrinden önce börk hakkında bilgi edinmek için bk. B. Ö g e l, *a. d. geç. eser*; İndeks : *ş a p k a*.

⁶² R â v e n d î Rahatü's - sudür, nşr. Muhammed İkbâl, London, 1921, 117; K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, I, 493.

⁶³ K â ş g a r l ı M a h m u d da bunun adına «k ı y m a ç b ö r k» denmektedir (bk. *Divan*, trc. B. A t a l a y, III, 175).

⁶⁴ *Ayn. eser*, I, 490 : Buna «K u t u r m a b ö r k» adı veriliyor.

⁶⁵ M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*, D. T. C. F. Dergisi, XV/4, 70. G a z n e l i l e r'de iki dilimli, hattâ dört dilimli börkler vardı (bk. A. B o m b a c i, *Gazne'deki kazılara giriş*, Güzel Sanatlar Akademisi Mecmuası (1963), 15. Yine G a z n e l i l e r'de «b ü y ü k h â c i b l e r» iki şaklı (*külah-ı do şâh*) giyiyorlardı (bk. A. K. S. L a m b t o n, Ef², H a d j i b mad.).

⁶⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, I, 496 : «K ı z ı l ı ğ b ö r k».

⁶⁷ *Ayn. eser*, II, 301; III, 336.

la çene altından bağlanıyordu⁶⁸. Börk bazan «k i m s e n» denen altun varakları ve kırıntılıyla süsleniyordu⁶⁹.

Türklerde sarık sarma âdetinin bulunduğunu biliyoruz⁷⁰. Ancak sarığın börk'ün etrafına sarıldığına dâir Kâşgarlı'nın eserinde açık bir bilgi yoktur.

K â ş g a r l ı 'nın divanı'nda börkçü dükkânına dair olduğu gibi, börk'ün önemine dair de bir atasözü vardır ki, bunda «*A c e m - s i z T ü r k , b a ş s ı z b ö r k o l m a z*» denmektedir⁷¹. Görülüyor ki, Acemsiz T ü r k olamayacağı gibi, başsız börk de düşü-nülememektedir.

2 — Kaftan

K â ş g a r l ı 'nın eserinde kaftan'a dâir, börk kadar da bilgi verilmemektedir. Bununla beraber, biz orada verilen bilgi kırıntılarından kaftan'ın şekli hakkında bir fikir edinmeğe çalışacağız⁷².

Kaftan, gövde, yen⁷³ ve etek olmak üzere üç parçadan meydana geliyordu. Görünüşe göre, kaftan'ın gövde kısmı vücuda uygun idi ve düğmelerle bele kadar ilikleniyordu⁷⁴, ve boyuna kadar kapalı idi⁷⁵. Yenlerin uzun olduğu, sıvanmasından⁷⁶, iki kişinin birbirlerine

⁶⁸ *A y n . e s e r , I , 530*. B ü y ü k H u n devri börklerinde de bağ vardı (bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 59).

⁶⁹ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. B. A t a l a y , III, 200, 351-2.

⁷⁰ *A y n . e s e r , I , 201; II , 151; III , 296* : «*o l s u v l u k s a r l a d ı*» = 0 (adam), sarık sardı.

⁷¹ *A y n . e s e r , I , 349-50; II , 281*.

⁷² T ü r k l e r 'de kaftan için bk. Z . V . T o g a n , *I b n F a d l a n , R e i s e b e r i c h t*, 16, 240. G ö k t ü r k l e r 'de kaftan için bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 156.

⁷³ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, nşr. B. A t a l a y , III, 109. Başka bir yerde (b. *ayn. eser*, I, 364) kaftan, Arapça e l - k a b â karşılığı olarak gösterilmektedir. Kabâ için bk. R . P . A . D o z y , *N o m s d e s V e t e m e n t c h e z l e s a r a b e s*, Amsterdam; 1845, 352-362.

⁷⁴ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. B. A t a l a y , *ayn. yer*; ayrıca R . P . A . D o z y , *ad. geç. eser*, 163.

⁷⁵ R . P . A . D o z y , *ayn. yer*.

⁷⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. B. A t a l a y , II, 233.

elbiselerinin yenlerini sallamalarından⁷⁷, birisinin de başkasına kendi elbisesinin yenini işaret için sallatmasından⁷⁸ anlaşılıyor. Bununla beraber, kolların bâzan uzun, bâzan da kısa olduğunu biliyoruz⁷⁹. Yine öyle görünüyor ki, kaftan yalnız önden değil arkadan ve yandan bele kadar yarıktır⁸⁰. Çünkü, K â ş g a r l ı M a h m u d , kaftan'ın iki ön eteğinden⁸¹, iki de arka eteğinden⁸² bahsetmektedir. Uzunluğuna gelince, diz altından başlamak üzere topuklara kadar uzanan muhtelif kaftanlar mevcut idi⁸³. Bu hususu minyatürler de desteklemektedir.

Anlaşıldığına göre, kuşaksız kaftan pek olmamaktadır. K â ş g a r l ı 'nın eserinin bir yerinde adamın kaftan kuşağını bağladığından⁸⁴, diğer bir yerinde de adamın kaftana kuşak yapıp bağladığından⁸⁵ bahsedilmektedir.

Dügmeli olan⁸⁶ kaftan T ü r k l e r 'in giydiği tek elbise tipi değildir. Onlar bunun üstüne ve altına başka adlar taşıyan elbiseler de giyiyorlardı. Meselâ, yukarıda bahsedilen kürklerden başka, yağmurlu havalarda, her halde kaftan üstüne giyilen «y a l a m a» adlı kalın yağmurluk = yamçı ile⁸⁷ «y a k u» adlı diğer bir yağmurluk⁸⁸ bu arada gösterilebilir. Yine yağmurda ve karda ço-

⁷⁷ *A y n . e s e r*, II, 109.

⁷⁸ *A y n . e s e r*, II, 187.

⁷⁹ R. P. A. D o z y , *a d . g e ç . e s e r*, 164.

⁸⁰ Z. V. T o g a n , *a d . g e ç . e s e r*, 128: sağ ve sol yandan yarık «ç a p a n».

⁸¹ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. B. A t a l a y , I, 374, 387: «s i z i ğ».

⁸² *A y n . e s e r*, I, 17, 502: «K u d u r g a k». Kuyruk kelimesi bundan kırsa gerek.

⁸³ R. P. A. D o z y , *a d . g e ç . e s e r*, 163, 164, 165.

⁸⁴ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. B. A t a l a y , III, 287.

⁸⁵ *A y n . e s e r*, III, 298.

⁸⁶ *A y n . e s e r*, I, 433: «t ü ğ m e». Gömlek, hırka, kaftan gibi giyeceklerin düğmesi.

⁸⁷ *A y n . e s e r*, III, 34. Kelime Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiğine göre, elbisenin kendisi de şüphesiz Farslara ve Araplara geçmiştir. Bunun bugün de kullanıldığı malûmdur.

⁸⁸ *A y n . e s e r*, III, 25, 226-7.

la çene altından bağlanıyordu⁶⁸. Börk bazan «k i m s e n» denen altun varakları ve kırıntılıriyle süsleniyordu⁶⁹.

Türklerde sarık sarma âdetinin bulunduğunu biliyoruz⁷⁰. Ancak sarığın börk'ün etrafına sarıldığına dâir Kâşgarlı'nın eserinde açık bir bilgi yoktur.

K â ş g a r l ı 'nın divanı'nda börkçü dükkânına dair olduğu gibi, börk'ün önemine dair de bir atasözü vardır ki, bunda «*A c e m - s i z T ü r k , b a ş s ı z b ö r k o l m a z*» denmektedir⁷¹. Görülüyor ki, Acemsiz T ü r k olamayacağı gibi, başsız börk de düşünlmemektedir.

2 — Kaftan

K â ş g a r l ı 'mn eserinde kaftan'a dâir, börk kadar da bilgi verilmemektedir. Bununla beraber, biz orada verilen bilgi kırıntılarından kaftan'ın şekli hakkında bir fikir edinmeğe çalışacağız⁷².

Kaftan, gövde, yen⁷³ ve etek olmak üzere üç parçadan meydana geliyordu. Görünüşe göre, kaftan'ın gövde kısmı vücuda uygun idi ve düğmelerle bele kadar ilikleniyordu⁷⁴, ve boyuna kadar kapalı idi⁷⁵. Yenlerin uzun olduğu, sıvanmasından⁷⁶, iki kişinin birbirlerine

⁶⁸ *Ayn. eser*, I, 530. Büyük Hun devri börklerinde de bağ vardı (bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 59).

⁶⁹ K â ş g a r l ı M a h m u d , *Divan*, trc. B. Atalay, III, 200, 351-2.

⁷⁰ *Ayn. eser*, I, 201; II, 151; III, 296 : «*o l s u v l u k s a r l a d ı*» = 0 (adam), sarık sardı.

⁷¹ *Ayn. eser*, I, 349-50; II, 281.

⁷² T ü r k l e r 'de kaftan için bk. Z . V . T o g a n , *İbn Fadlan, Reisebericht*, 16, 240. Göktürklerde kaftan için bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 156.

⁷³ K â ş g a r l ı M a h m u d , *Divan*, nşr. B. Atalay, III, 109. Başka bir yerde (b. *ayn. eser*, I, 364) kaftan, Arapça el-kabâ karşılığı olarak gösterilmektedir. Kabâ için bk. R . P . A . D o z y , *Noms des Vêtement chez les arabes*, Amsterdam; 1845, 352-362.

⁷⁴ K â ş g a r l ı M a h m u d , *Divan*, trc. B. Atalay, *ayn. yer*; ayrıca R . P . A . D o z y , *ad. geç. eser*, 163.

⁷⁵ R . P . A . D o z y , *ayn. yer*.

⁷⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d , *Divan*, trc. B. Atalay, II, 233.

elbiselerinin yenlerini sallamalarından⁷⁷, birisinin de başkasına kendi elbisesinin yenini işaret için sallatmasından⁷⁸ anlaşılıyor. Bununla beraber, kolların bâzan uzun, bâzan da kısa olduğunu biliyoruz⁷⁹. Yine öyle görünüyor ki, kaftan yalnız önden değil arkadan ve yandan bele kadar yarıktır⁸⁰. Çünkü, K â ş g a r l ı M a h m u d , kaftan'ın iki ön eteğinden⁸¹, iki de arka eteğinden⁸² bahsetmektedir. Uzunluğuna gelince, diz altından başlamak üzere topuklara kadar uzanan muhtelif kaftanlar mevcut idi⁸³. Bu hususu minyatürler de desteklemektedir.

Anlaşıldığına göre, kuşaksız kaftan pek olmamaktadır. K â ş g a r l ı 'nın eserinin bir yerinde adamın kaftan kuşağını bağladığından⁸⁴, diğer bir yerinde de adamın kaftana kuşak yapıp bağladığından⁸⁵ bahsedilmektedir.

Dügmeli olan⁸⁶ kaftan T ü r k l e r 'in giydiği tek elbise tipi değildir. Onlar bunun üstüne ve altına başka adlar taşıyan elbiseler de giyiyorlardı. Meselâ, yukarıda bahsedilen kürklerden başka, yağmurlu havalarda, her halde kaftan üstüne giyilen «y a l a m a» adlı kalın yağmurluk = yamçı ile⁸⁷ «y a k u» adlı diğer bir yağmurluk⁸⁸ bu arada gösterilebilir. Yine yağmurda ve karda ço-

⁷⁷ *A y n . e s e r , II, 109.*

⁷⁸ *A y n . e s e r , II, 187.*

⁷⁹ *R. P. A. D o z y , a d . g e ç . e s e r , 164.*

⁸⁰ *Z. V. T o g a n , a d . g e ç . e s e r , 128: sağ ve sol yandan yarık «ç a p a n».*

⁸¹ *K â ş g a r l ı M a h m u d , D i v a n , trc. B. A t a l a y , I, 374, 387: «s i z i ğ».*

⁸² *A y n . e s e r , I, 17, 502: «K u d u r g a k». Kuyruk kelimesi bundan çıksa gerek.*

⁸³ *R. P. A. D o z y , a d . g e ç . e s e r , 163, 164, 165.*

⁸⁴ *K â ş g a r l ı M a h m u d , D i v a n , trc. B. A t a l a y , III, 287.*

⁸⁵ *A y n . e s e r , III, 298.*

⁸⁶ *A y n . e s e r , I, 433: «t ü ğ m e». Gömlek, hurka, kaftan gibi giyeceklerin düğmesi.*

⁸⁷ *A y n . e s e r , III, 34. Kelime Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiğine göre, elbisenin kendisi de şüphesiz Farslara ve Araplara geçmiştir. Bunun bugün de kullanıldığı malûmdur.*

⁸⁸ *A y n . e s e r , III, 25, 226-7.*

banların giydikleri kepeneği de unutmamak lâzımdır⁸⁹. Gerektiği zaman başı yağmurdan ve tipiden korumak için, bugün de olduğu gibi, kepeneğin arkasına bir keçe parçası dikiliyordu⁹⁰. Kepenek atasözüne kadar girmiştir: «*Kepeneği olan kimse ıslanmaz, gemli (at) hasarlanmaz*»⁹¹. Bundan kepeneğin başlıca vazifesi ve önemini hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır.

Kaftanın altına giyilen elbiselere gelince, *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde muhtelif adlar taşıyan hırkalar, gömlekler v.s. zikredilebilir. Meselâ, orada «*k u l a k*» adlı yenleri kısa bir elbise ile⁹², «*Ç e n ğ ũ*» adlı bir küçük hırka⁹³ dan bahsedilmektedir. Bezin iki katı arasına pamuk koyularak dikilen hırkayı bunlara ilâve etmek gerekir⁹⁴.

Hırkayı gömlek takıbediyor. Buna o zaman da aynı adın verilmesi⁹⁵ kültür devamlılığını göstermektedir. Hırkalarda düğmeden bir yerde söz edildiği halde⁹⁶, gömleğin düğmelendiğinden birkaç yerde söz edilmektedir⁹⁷. Şu halde gömlek düğmeli olduğu gibi, giyildikten sonra da düğmeleri mutlaka ilikleniyordu. «*A d a m g ö m l e k l e n d i*», yani gömlek giydi dendiğine bakılırsa, ya her zaman gömlek giyilmiyor veya herkes gömlek giyemiyordu⁹⁸. Görünüşe göre, kaftan ile hırkayı her zaman giymek mecburiyeti yoktu. Zira, kaftan ile hırkanın omuza alındığından bahsedilmektedir⁹⁹. Caketi omu-

⁸⁹ *A y n. e s e r*, I, 390 («*k e z ü k*» veya «*k e d ü k*»); III, 38 «*y a p t a ç*». Bunların çobanlar tarafından bugün de kullanılan kolsuz ve yekpâre keçe elbise = kepenek olduğu anlaşılıyor.

⁹⁰ *A y n. e s e r*, III, 389 : «*Y a n ğ a l d u r u k*» = kepenek başlığı. Bu, bugünkü kepeneklerde de vardır.

⁹¹ *A y n. e s e r*, III, 256.

⁹² *A y n. e s e r*, I, 383.

⁹³ *A y n. e s e r*, III, 378.

⁹⁴ *A y n. e s e r*, I, 408 .

⁹⁵ *A y n. e s e r*, III, 383 : «*k ö n ğ l e k*» kelimesi ufak bir değişikliğe uğrayarak bugün gömlek şekline girmiştir.

⁹⁶ *A y n. e s e r*, I, 433 : «*t ü ğ m e*» = düğme.

⁹⁷ *A y n. e s e r*, II, 274, 433; III, 203, 259.

⁹⁸ *A y n. e s e r*, III, 411.

⁹⁹ *A y n. e s e r*, III, 109.

za almak, bilhassa gençler arasında, köylerde bugün de devam eden bir âdettir ki, kendini beğenmişlik ve kabadayılık alâmetidir.

Adamın hırka giymesinden, hırka sahibi olmasından bahsedildiğine göre¹⁰⁰, herkesin hırka giyemediği neticesine varılabilir. Kadınlara mahsus bir yeleğe «b a g ı r d a k» adı veriliyordu¹⁰¹ ki, bu kelime bugün de T ü r k i y e 'mizde aynı mânada yaşamaktadır.

Elbisenin saçaklarla süslenmesi âdetti¹⁰². Sonra elbise şüphesiz istenilen renkte boyanıyordu¹⁰³. Zaten, K â ş g a r l ı M a h m u d' un eserinde en çok geçen konulardan birisi elbisedir: Dikilmesi, yamanması v.s. sık sık geçer¹⁰⁴.

Düğün için ayrıca elbiseler vardı. Çok süslü olduğu anlaşılan bu çeşit elbiseleri gelin veya damat hısımlarına armağan olarak verirlerdi¹⁰⁵. Bu takdirde «a ğ ı r l ı k o l a r a k e l b i s e v e r i l - d i» denirdi¹⁰⁶.

Sosyal hayatta ayrıca söz konusu edileceği gibi, elbise dikmeyi meslek edinen bir zanaatkâr gurubu vardı. T ü r k l e r terziye «y i ç i» diyorlardı¹⁰⁷. Terzi elbiseyi bugünkü gibi ölçüye göre yapıyordu¹⁰⁸. Terzinin iğneye iplik geçirışinden¹⁰⁹, dikiş dikerken parmağına iğne batmasın diye o zaman «y ü k ş e k» denen —tunçtan veya deriden yapılmış— yüksük kullanmasna kadar¹¹⁰ terzilik tekniği hakkında epek bilgiye sahibiz. Sonra terzi elbiseyi bugün de yapıldığı gibi, önce oyulgayordu, yani geçici olarak seyrekçe dikiyordu¹¹¹.

¹⁰⁰ *A y n. e s e r*, III, 200.

¹⁰¹ *A y n. e s e r*, I, 502.

¹⁰² *A y n. e s e r*, III, 219 : «s a ç u».

¹⁰³ *A y n. e s e r*, III, 260.

¹⁰⁴ Bk. A t a l a y, *D i v a n ü L û g a t - i t - T ü r k D i z i n i*: «ton». İpek kumaş dikiminde ipek iplik kullanılmakla yetinilmiyor, bâzan altın sarılı ibrişimle dikiliyordu bk. *a y n. e s e r*, I, 414.

¹⁰⁵ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 357.

¹⁰⁶ *A y n. e s e r*, a y n. yer.

¹⁰⁷ *A y n. e s e r*, III, 216.

¹⁰⁸ *A y n. e s e r*, II, 315 : «o l t o n u ğ y a r a t t ı»

¹⁰⁹ *A y n. e s e r*, II, 3.

¹¹⁰ *A y n. e s e r*, III, 46.

¹¹¹ *A y n. e s e r*, III, 276.

Bundan sonra asıl dikiş yapılıyordu. Nitekim, bir yerde «o (*adam*) *elbisesini* (her halde terziye) *sıkıca geçmeli bir halde diktirdi*» denmektedir¹¹². Asıl üzerinde durulacak nokta elbise üzerine tasvirler işlenmesidir. Gerçekten, câriye'nin altun tellerle ipek kumaş üzerine tasvirler yaptığı açıkça kaydedilmektedir^{112a}.

3 — Şalvar

Şalvarın şekli hakkında Kaşgarlı Mahmud hemen hiç bilgi vermemektedir. Ona göre, Türkler şalvar veya pantolona «üm» adını vermektedirler¹¹³. Buna mukabil o, şalvarla ilgili üç atasözü nakletmektedir ki, bu atasözleri şalvarın önemini açıkça göstermektedir. Bunlardan birinde «*bekârın şalvarı (veya donu) elli arşın bezden dikilmez*» demek suretiyle, bekâr evlenmeye teşvik edilmektedir¹¹⁴. Diğerlerinde ise, «*şalvarı sağlam olan nereye istese oturur*» denerek, temiz bir kimsenin (iftiralarla) lekelenemeyeceği belirtilmek istenir¹¹⁵. Üçüncü atasözünde ise, öğünmenin yerilmesini göstermek üzere «*kendini öven şalvarını (donunu) kirletir*» denmektedir¹¹⁶.

Öyle görünüyor ki, «üm» kelimesi, hem don, hem de onun üzerine giyilen şalvar ve pantolonu ifade ediyordu¹¹⁷.

¹¹² *Ayn. eser*, II, 329; «ol tonın tefçitti».

^{112a} *Ayn. eser*, III, 301.

¹¹³ *Ayn. eser*, I, 38. Şalvar hakkında geniş bilgi edinmek için bk. *R. P. A. Dozy, ad. geç. eser*, 203-9. Ayrıca bk. Z. V. Togan, *ad. geç. eser*, 240. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 93, 94, 156, 217. Rus arkeolojik buluntularına göre bilgi veren B. Ögel'in Batı Hunlar'ında deri pantolon; Gök Türkler'de kürklü pantolon ve kadın deri pantolonu hakkında ki açıklaması dikkate değer.

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 117.

¹¹⁵ *Ayn. eser*, I, 224.

¹¹⁶ *Ayn. eser*, I, 203.

¹¹⁷ Nitekim B. Atalay, «üm» kelimesini bir yerde şalvar olarak tercüme ettikten sonra (bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, I, 38), bütün atasözlerinde «don» olarak tercüme etmiştir. (bk. *ayn. eser*, I, 117, 203, 224). Bu hususta bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlân*, 240.

4 — Çizme

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde çizme ve umumiyetle ayakkabılar hakkında oldukça bol malzeme vardır. Görünüşe göre, T ü r k l e r başa giyilen şeyler gibi, ayağa giyilecek şeylere de büyük önem veriyorlardı.

Elimizdeki malzemeden anladığımıza göre, T ü r k l e r her çeşit ayakkabı yapmasını ve giymesini biliyorlardı.

Ayağa giyilenler arasında ilk üzerinde durulması gereken şüphesiz çizmedir¹¹⁸. Çünkü çizmenin başta hükümdar olmak üzere bütün T ü r k l e r için âdeta millî bir giyim eşyası olduğu söylenebilir: T u ğ r u l B e y, 1038 yılında N i ş â p û 'r'a girdiği zaman, sırtındaki ipek kaftanı ile ayağındaki keçe çizme dikkati çekmişti¹¹⁹. Daha sonra (1040 yılı başı) T u ğ r u l B e y'in G a z n e hükümdarı M e s ' u d 'un takipleri yüzünden çizmesini günlerce ayağından çıkarmadığını biliyoruz¹²⁰. Türk çizmesinin T ü r k l e r 'in pek sevdikleri renk olan kırmızı renkte olduğu muhakkaktır¹²¹.

K â ş g a r l ı M a h m u d 'un eserinde çizme için «e t ü k» kelimesi kullanılmaktadır. C. B r o c k e l m a n n, bu kelimeyi çizme şeklinde tercüme etmiştir¹²². Anlaşıldığına göre, T ü r k l e r çizmeye ve potine e t ü k adını veriyorlardı.

¹¹⁸ Çizme hakkında fikir edinmek için bk. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlân* 16, 29, 122-4; B ü y ü k H u n l a r'da keçe çizme; G ö k t ü r k l e r'de deri ve keçe çizme için bk. B. Ö g e l, *ad. geç. eser*, 65, 205.

¹¹⁹ M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*, II, D. T. C. D., XV/4 (1957), 97, 106.

¹²⁰ M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *ad. geç. eser*, III, 31.

¹²¹ T ü r k l e r'de kırmızı çizme için bk. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlân*, 29.

¹²² C. B r o c k e l m a n n, *ad. geç. eser*, 27. Halbuki B. A t a l a y «e t ü k» kelimesini «p a b u ç», «e d i k» şeklinde tercüme etmiştir (K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan Dizini*, 204).

¹²³ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, nşr. Kilisli Rifat, I, 134. C. B r o c k e l m a n n, «etüklük sağrıyı, «çizmelik deri» (*Stiefelleder*) diye tercüme ettiği halde (bk. *ad. geç. eser*, 27), B. A t a l a y şüphesiz yanlış olarak «mest yapmak için ayrılan deri» diye nakletmiştir. (Bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, I, 152).

T ü r k çizmesi, ya deriden ya da keçeden yapılırdı. K â ş g a r l ı M a h m u d'dan öğrendiğimize göre, en iyi çizmelik deri sırttan (sağrıdan) yapılıyordu¹²³. T ü r k l e r 'de deri çizme dikme tekniğine dâir dikkata değer bilgiye sahibiz: Çizme dikilirken dikişler arasına ayrıca parça konuyor ve buna «s ı z g ı» adı veriliyordu¹²⁴. Diğer taraftan, galiba en iyi keçe çizme, T ü r k m e n kegesinden imâl ediliyordu¹²⁵. Şu halde, T ü r k m e n kegesinden imâl edilen çizmenin, T ü r k m e n çizmesi adını alacağı şüphesizdir.

Deriden olsun, keçeden olsun, çizme imâliyle uğraşan bir zanaatkâr zümresinin varlığı, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde e t ü k ç i = çizmeci kelimesinden anlaşılıyor¹²⁶. T ü r k m e n kegesinden nasıl çizme imâl edildiğine dâir, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde dikkate değer bilgi bulunmaktadır: Çizme kegesi evde sergi olarak kullanılan keçe gibi, bir kaç kişi tarafından tepmek suretiyle imâl edilmektedir. Hem de «o b a n a ç i z m e y a p ı l a n T ü r k m e n k e ç e s i t e p m e k t e y a r d ı m e t t i»¹²⁷ denmesine bakılırsa, her iş sahasında olduğu gibi keçe çizme imâlinde de imece usulü, yani karşılıklı parasız yardımlaşma sistemi uygulanmakta idi.

Muhtelif boyda çizmeler yapıldığı ve müşterinin çizmeyi ayağına ölçtükten sonra satın aldığı anlaşılmaktadır¹²⁸. Buna rağmen, bâzı çizmelerin ayağı incittiği¹²⁹ hattâ kabarttığı¹³⁰ görülmektedir. Bâzan çizme topuğunun bir tarafa çarpıldığı oluyordu¹³¹. Nitekim, eskiyen çizmenin tamir ettirildiğini biliyoruz¹³². Şu halde çizme imâl eden zanaatkâr zümresi gibi, çizme tamiri ile geçinen ayrı bir zanaatkâr gurubunun varlığı düşünülebilir.

¹²⁴ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, III, 283.

¹²⁵ *A y n. e s e r*, II, 100 - 1.

¹²⁶ *A y n. e s e r*, II, 49, 315: «E t ü k ç i».

¹²⁷ *A y n. e s e r*, II, 100 - 1.

¹²⁸ *A y n. e s e r*, II, 315: «B u e t ü ğ i b a n a ö l ç ».

¹²⁹ *A y n. e s e r*, III, 97.

¹³⁰ *A y n. e s e r*, III, 430.

¹³¹ *A y n. e s e r*, III, 242.

¹³² *A y n. e s e r*, I, 218.

Tamir ettirilmesinden de anlaşıldığı gibi, çizme sahibi olmak pek kolay değildir. Nitekim, çizme sahibi olduğundan birkaç defa bahsedilmektedir¹³³.

Görünüşe göre, çizmeyi giyip çıkarmak için yardımcıya lüzum yoktur. Zira adamın çizmesini kendisinin çıkardığından bahsedilmektedir¹³⁴. Bu da imâl edilen çizmelerin çoğunlukla kullanışlı olduğuna delâlet eder.

Çizme, bugün kullanılanla değişik olarak, fakat aynı anlamda atasözüne de girmiştir: «*S u g ö r m e d i k ç e ç i z m e ç i - k a r m a*»¹³⁵.

Başka ayakkabı çeşitlerine geçmeden önce, yine çizme sınıfından sayılabilecek olan *d o l a k*, *t o z l u k* ve *d i z l i k*' ten de bahsedelim.

D o l a k, *K â ş g a r l ı M a h m u d*' un eserinde «*y ö r g e n ç ü*» kelimesiyle ifade edilmektedir. Orada cümle içinde, «(adam) *ayağına dolak (y ö r g e n ç ü) sardı*»¹³⁶ veya «(adam) *dolak sardı*»¹³⁷ denmektedir. Bâzan dolağın başkasına sardırıldığı da oluyordu¹³⁸.

T ü r k l e r' in dolaktan başka *t o z l u k* kullandıkları da görülüyor. Zira, yine *K â ş g a r l ı M a h m u d*' un eserinde, adamın tozluk giydiğinden bahsedilmektedir¹³⁹. Kaynakta tozluk hakkında açık bilgi bulunmamasına rağmen, dolak ile tozluk arasındaki fark bugünkünün aynı olduğu anlaşılıyor: *D o l a k*, enli bir bez parçasının aşağıdan yukarıya doğru bacağa sıkı sıkı sarılması ile

¹³³ *A y n. e s e r*, I, 294; III, 257, 348: «er etüklendi».

¹³⁴ *A y n. e s e r*, III, 426.

¹³⁵ *A y n. e s e r*, III, 426.

¹³⁶ *A y n. e s e r*, III, 296.

¹³⁷ *A y n. e s e r*, II, 246. B. A t a l a y, «*a d a m y o r g a n a s a - r ı l d ı*» şeklinde tercüme etmişse de, doğrusu «*d o l a ğ a s a r ı n d ı*»dır bk. *K â ş g a r l ı M a h m u d*, *D i v a n*, nşr. K i l i s l i R i f a t, II, 195). Ayrıca bk. C. B r o c k e l m a n n, *a d. g e ç. e s e r*, 94.

¹³⁸ *K â ş g a r l ı M a h m u d*, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, II, 354

¹³⁹ *A y n. e s e r*, III, 115: «*E r y i ſ i m l e n d i*» = adam tozluk giydi.

¹⁴⁰ *A y n. e s e r*, III, 19: «*y i ſ i m*».

meydana gelir. T o z l u k ise, tek bir bez parçasından ibarettir, çizme gibi giyilir, yalnız yandan düğmelidir.

T ü r k l e r 'in yalnız bacağı değil dizi korumak için de tetbir aldıkları anlaşılıyor¹⁴⁰. Buna d i z l i k adı verilebilir.

Çizme ile, dolak, tozluk ve dizlik arasındaki fark malûmdur: Çizme bâzan dize kadar uzanan bir ayakkabı olduğu halde ötekiler için, bugün olduğu gibi, ayrıca mutlaka bir ayakkabı veya çarık giyilmesi şarttır.

5 — Ayakkabılar

Asıl ayakkabıya O ğ u z l a r ve K ı p ç a k l a r « b a ş - m a k »; diğer Türkler ise « b a ş a k » adını veriyorlardı¹⁴¹. O ğ u z l a r, adam ayakkabı giydiği zaman « E r b a ş m a k - l a n d ı » diyorlardı¹⁴². K â ş g a r l ı M a h m u d 'un eserinde ayakkabıya dair bunun dışında bilgi yoktur. Yalnız Ç i ğ i l l e r 'in « s a m d a » adında, sandal biçiminde ayakkabıları bulunduğunu ilâve etmek gerekir¹⁴³.

K â ş g a r l ı M a h m u d 'un eserinde erkek kıyafeti ile kadın kıyafeti arasında fark bulunduğu zikredilmemesine rağmen, kadınlar için ayrı bir ayakkabı tipi gösterilmiştir¹⁴⁴.

Çizmeden sonra T ü r k l e r 'e has ayakkabı tipi çarıktır. Buna T ü r k ayakkabısı da deniyordu ve Türkçe « i z l i k » adını taşıyordu¹⁴⁵. Çarık, şimdi olduğu gibi, her hayvanın derisinden yapılabi-

¹⁴¹ *Ayn. eser*, I, 378; III, 417. Volga Bulgarları'nda ökçeli ve ökçesi demirli ayakkabılar için bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 252.

¹⁴² K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. Atalay, II, 274.

¹⁴³ *Ayn. eser*, I, 418.

¹⁴⁴ *Ayn. eser*, I, 395: «büküm etük», «Büküm», kelimenin o ğ u z c a telâffuzudur. Öteki Türkler «m ü k i m » veya «m ü k i n » demektedirler.

¹⁴⁵ *Ayn. eser*, I, 104. C. Brockelmann bu kelimeyi « d e r i a y a k k a b ı » diye tercüme etmişse de, K â ş g a r l ı M a h m u d 'un eserinin arapça metninde « i z l i k » kelimesi « d e r i d e n y a p ı l m ı ş T ü r k a y a k k a b ı s ı » diye verilmektedir. Bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, nşr. K ilisli Rifat, I, 96. Çarığı yalnız erkekler değil, kadınlar da giyiyorlardı. Bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 93.

lirdi. Fakat *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde deve derisinden çarık yapıldığı bilhassa belirtilmektedir¹⁴⁶.

Adamın ayağına çarık giymesinden¹⁴⁷ veya çarık sahibi olmasından bahsedilmesi¹⁴⁸ herkesin çarık giyemediğinin, veya çarık giymenin *T ü r k l e r'e* has bir imtiyaz olduğunun delili sayılabilir. Görünüşe göre, çarığın, şimdi de olduğu gibi, her halde deriden yapılmış bağı vardı¹⁴⁹.

«*Y a y a k i m s e n i n a t ı , ç a r ı ğ ı ; k u v v e t i a z ı ğ ı d ır*» atasözü¹⁵⁰ ile «*Ç a r ık o l s a a d a m ö l m e z ; k e ç e o l s a a t y a n ır o l m a z*» atasözü¹⁵¹ *T ü r k l e r'de* çarığın hayatî önemini ortaya koymaktadır.

III

ELBİSE YARDIMCILARI

1 — Kuşak

Kuşağın kaftan ile sıkı ilgisini yukarıda sözkonusu etmiştik. Orada *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde kaftan ile kuşak hakkında geçen müşterek bilgiyi ortaya koymağa çalışırken, burada doğrudan doğruya kuşak hakkında verilen bilgiyi değerlendirmeye çalışacağız.

T ü r k kuşağı yünden ve deriden yapılıyordu. Yün kuşak tek başına kullanılabilir. Fakat çok defa üzerine ayrıca bir deri kuşak sarılırdı. *K â ş g a r l ı M a h m u d*'un eserinde yün kuşağın, yün iplikleriyle elde örülmesinden bahsedilmekte, buna *T ü r k l e r'in*

¹⁴⁶ *K â ş g a r l ı M a h m u d , D i v a n ,* trc. B. A t a l a y , I, 465 : «b u ç g a k».

¹⁴⁷ *A y n . e s e r ,* III, 337.

¹⁴⁸ *A y n . e s e r ,* II, 266.

¹⁴⁹ *K â ş g a r l ı M a h m u d , D i v a n ,* nşr. K i l i s l i R i f a t , I, 415 : «Ç a r u k l u k». Bu kelime, C. B r o c k e l m a n n u tarafından ayak kabı = (çarık) bağı olarak tercüme edildiği halde (bk. *A d . g e ç . e s e r ,* 50), B. A t a l a y , «ç a r ık y a p ı l m a k ü z e r e a y r ı l m ı ş d e r i » diye açıklamıştır. (Bk. *K â ş g a r l ı M a h m u d , D i v a n ,* I, 503).

¹⁵⁰ *K â ş g a r l ı M a h m u d , D i v a n ,* trc. B. A t a l a y , I, 381.

¹⁵¹ *A y n . e s e r ,* I, 104.

«s u f» adını verdikleri belirtilmektedir¹⁵². Halbuki, pek yakın zamanlara kadar T ü r k l e r'in kullandıklarını bildiğimiz deri kuşak hakkında aynı eserde hiç bilgi verilmemektedir. Ancak K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde ayrı bir kelime olarak geçen «k u r - ş a ğ»¹⁵³ (*kuşak kuşanma*) terimiyle hem yün, hem de deri kuşağın kastedilmesi pek mümkündür. Yine K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde kuşağın köprücük kemiklerine kadar uzandığını, yani çok geniş olduğuna dâir bir kayıt vardır¹⁵⁴.

Kuşağı çok defa sahibinin kendisi kuşanıyordu¹⁵⁵. Kuşağın başkası tarafından da kuşatıldığı oluyordu¹⁵⁶. Bunun bir tören olması mümkündür. Delikanlılık çağına giren gence törenle kuşak kuşatıldığı T ü r k l e r'de görülen bir âdettir. «O (a d a m) k u ş a ğ ı n ı ç ö z m e k i s t e d i»¹⁵⁷ cümlesinden kuşağın kuşanılması kadar çözülmesinin de bir iş olduğu anlaşılıyor. Bugün olduğu gibi o zaman da yün kuşakların pek uzun olmaları mümkündür¹⁵⁸.

2 — Kemer

K e m e r hakkında elimizde kuşak kadar da bilgi yoktur. Yalnız k e m e r'in kayıştan yapıldığını¹⁵⁹, tokası bulunduğunu¹⁶⁰ biliyoruz. Kaynakta adamın kayışa toka taktığından da bahsedil-

¹⁵² *A y n. s e r*, III, 129.

¹⁵³ *A y n. e s e r*, I, 464.

¹⁵⁴ *A y n. e s e r*, III, 241.

¹⁵⁵ *A y n. e s e r*, II, 249: «e r k u r ı n k u r ş a n d ı» = «Adam-kuşağını kuşandı»; II, 255: «k u r k u r ş a n d ı» = kuşak kuşandı».

¹⁵⁶ *A y n. e s e r*, II, 337: «M e n a n ğ a r k u r k u ş a t t ı m = Ben ona kuşak kuşattım».

¹⁵⁷ *A y n. e s e r*, III, 305: «o l k u r ı n y a z s a d ı».

¹⁵⁸ Kuşağın uzunluğu hakkında bk. Z. V. T o g a n, *İ b n F a d l â n*, 144-5. Kezâ bk .226: «R u s k u r t a k'ı».

¹⁵⁹ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, III, 125. K ı r g ı z l a r'da kemer ve kemere takılan şeyler için B. Ö g e l, *ad. geç. e s e r*, 209. Türk heykellerinde kemer için de yine bk. B. Ö g e l, *ad. geç. e s e r*, 156.

¹⁶⁰ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, III, 226. S e l ç u k l u l a r'dan önce T ü r k l e r'de toka ve muhtelif şekilleri için bk. B. Ö g e l: indeks.

mektedir¹⁶¹. K e m e r'e takılan toka altundan ve gümüşten olabiliyordu. T ü r k l e r k e m e r'e takılan altun ve gümüş tokaya ayrı bir ad verdikleri gibi¹⁶², k e m e r'in başına ve tokalara işlenen altun ve gümüşe de ayrı bir ad veriyorlardı¹⁶³. K e m e r'in bir hâkimiyet sembolü olduğunu ayrıca gördük¹⁶⁴.

3 — Uçkur

K a f t a n için kuşak ve kemer ne ise şalvar için de uçkur o idi. T ü r k l e r uçkur için bugün artık unutulmuş olan «i l e r s ü k»¹⁶⁵ veya «t i z m e»¹⁶⁶ kelimelerini kullanıyorlardı. Sapan kolu yapılan iplikle u ç k u r yapılan ipliğin aynı oluşu, T ü r k uçkuru'nun ne kadar sağlam iplikten örüldüğü hakkında fikir edinmek için kâfidir. Belirli sayıda iplikler örülerek uçkur imâl ediliyordu¹⁶⁷. Diğer eşyalar gibi u ç k u r da «b ü r ü k» adı verilen püsküllerle süsleniyordu¹⁶⁸.

4 — Eldiven

Ne yazık ki, e l d i v e n hakkında uçkur kadar da bilgiye sahip değiliz. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde eldiven kelimesi sadece bir yerde geçmektedir. T ü r k l e r, e l d i v e n'e «ellik» manasına gelen «e l i g l i k» adını veriyorlardı¹⁶⁹.

5 — Mendil

Tıpkı eldiven gibi m e n d i l hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Halbuki, şimdi olduğu gibi o zaman da mendilin gerek eşya olarak, gerekse sevgililer arasında — türkülere konu olan — işaret

¹⁶¹ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, III, 325-6.

¹⁶² *A y n. e s e r*, III, 125: «t u ş».

¹⁶³ *A y n. e s e r*, I, 107: «ü s t e m». Eyerlere yapılan altun ve gümüş işlemlere de aynı ad veriliyordu.

¹⁶⁴ Bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan ve Zamanı*, «S a r a y T e ş k i l â t ı» bahsi.

¹⁶⁵ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, I, 152.

¹⁶⁶ *A y n. e s e r*, I, 433. Bu kelime aynı zamanda torba bağı anlamına da geliyordu.

¹⁶⁷ *A y n. e s e r*, I, 364: Özel olarak hazırlanmış ipliklere «tavran» deniyordu.

¹⁶⁸ *A y n. e s e r*, 385.

¹⁶⁹ *A y n. e s e r*, I, 153. Bugün köylüler eldivene «elcek» derler.

vasıtası olarak büyük rol oynadığı şüphesizdir. T ü r k l e r m e n d i l ' e , s u l u k manasına gelen «s u v l u k» diyorlardı¹⁷⁰.

IV

ELBİSE BAKIMI VE MUHAFAZASI

Türkler ev ve ev eşyası bakımı kadar olmasa bile, elbise bakımına da önem veriyorlardı. Meselâ, T ü r k l e r ' d e ü t ü ' n ü n bulunduğunu yukarıda bahis konusu etmiştik: T ü r k l e r mala biçiminde bir demir parçasını kızdırarak, elbise üzerine ve dikiş yerlerine bastırıyorlardı¹⁷¹. İşin enteresan tarafı, ü t ü ' y ü erkeğin yapmasıdır¹⁷². Bu bugün de yapılan ütüleme faaliyetinden başka bir şey değildir.

T ü r k l e r «ş a v» adlı bir otlâ elbiselerini temizliyorlardı¹⁷³. Yağ lekeli olan elbiseler vardı¹⁷⁴. Görünüşe göre, bu ot sabun yerine kullanılıyordu. Zaten elbise yıkanırken¹⁷⁵ ayrıca bugün de aynı adı taşıyan tokmak kullanılıyordu¹⁷⁶. Elbisenin yıkanma yüzünden bozulduğu, çekildiği oluyordu¹⁷⁷. Elbiseyi erkek de yıkıyordu¹⁷⁸.

Asıl üzerinde durulacak nokta T ü r k l e r ' i n bezleri (çamaşırları) kolalamayı bilmeleridir: çamaşırlar mayalı bir tortu ile kolalanıyordu; üstelik bunu erkek de yapıyordu¹⁷⁹.

Elbisenin yamandığı oluyordu¹⁸⁰. Bâzan erkek, elbisesini kendisi yamayordu¹⁸¹. *İpekli yaması ipekliye, yünlü yaması*

¹⁷⁰ *Ayn. eser*, I, 471.

¹⁷¹ *Ayn. eser*, I, 68.

¹⁷² *Ayn. eser*, III, 252: «ol tonığ ütidi».

¹⁷³ *Ayn. eser*, III, 155.

¹⁷⁴ *Ayn. eser*, III, 77 : Yağ elbiseye yayıldı.

¹⁷⁵ *Ayn. eser*, III, 249: «ol ton yudı».

¹⁷⁶ *Ayn. eser*, III, 177: «tokımak».

¹⁷⁷ *Ayn. eser*, III, 107: «ton yıgrıldı».

¹⁷⁸ *Ayn. eser*, *ayn. yer*.

¹⁷⁹ *Ayn. eser*, III, 291: «ol boznı batladı».

¹⁸⁰ *Ayn. eser*, III, 82.

¹⁸¹ *Ayn. eser*, III, 85: «er tonın yamandı». Ayrıca bk. *ayn. eser*, III, 91.

yünlüye» diye bir de atasözü¹⁸² vardır ki, elbise yamamada takip edilen usûlü ortaya koymaktadır. Türkler, yama yapmak için hazırladıkları beze «*yamalık böz*» diyorlardı¹⁸³. Diğer taraftan *elbise ne kadar yıpranmış olsa, yine de yağmura yarar*» atasözü¹⁸⁴, eski elbise sahibinin bile, ne kadar iş yaradığını göstermektedir. «*Elbise kirden parçalandı*» dendiğine bakılırsa, elbise bakımına hiç dikkat etmeyenlerin de bulunduğu anlaşılıyor¹⁸⁵. Sonra çok giyilen elbiseye ayrı bir ad veriliyordu¹⁸⁶.

Galiba, elbise sandıktan ziyade bohçalarda muhafaza ediliyordu. Zira, *Kâşgarlı Mahmu*d'un eserinde elbisenin sandıkta muhafaza edildiğine dâir bir kayıt bulunmamasına mukabil, «*elbise bohçalandı*» demek suretiyle, elbisenin nerede ve nasıl muhafaza edildiği belirtilmektedir¹⁸⁷.

V

SÜSLENME VE GÜZELLEŞME ŞEKİL VE VASITALARI

Alp Arslan zamanında Türkler'de giyim-kuşam'a dâir yukarıdanberi verdiğimiz bilgiden, kaynaklarda ayrıca kadın kıyafetinden bahsedilmediği dikkati çekmektedir. Görünüşe göre, baş örtüsü¹⁸⁸ ve bazı ayakkabı çeşidi gibi farklar istisna edilecek olursa, Türkler'de erkek kıyafetiyle kadın kıyafeti arasında pek fark yoktur. Erkek kıyafetiyle kadın kıyafeti sadece süslenme ve güzelleşme şekil ve vasıtalarında daha fazla farklılık göstermektedir ki, bunu tabii bulmak gerekir.

¹⁸² *Ayn. eser*, III, 28.

¹⁸³ *Ayn. eser*, III, 51.

¹⁸⁴ *Ayn. eser*, III, 38-9.

¹⁸⁵ *Ayn. eser*, II, 230.

¹⁸⁶ *Ayn. eser*, I, 449: «*Kezinditon*».

¹⁸⁷ *Ayn. eser*, II, 239.

¹⁸⁸ *Ayn. eser*, II, 141: «*Uragut yogurkan büründi* (kadın örtündü). Görünüşe göre, Türkler yavaş yavaş İslâm medeniyeti etkisi altında kalarak, yalnız başlarını değil, yüzlerini de örtmeğe başlamışlardı. Zira «*bürünçük*» kelimesi, galiba hem baş örtüsü, hem de peçe mânasına geliyordu. *Bk. ayn. eser*, I, 50; II, 151) Mamafih B. Atalay, ve C. Brockelman bu kelimeyi kadın yaşmağı, başörtüsü (*Frauenschiele*) olarak tercüme etmektedir. (*Bk. ad. geç. eser*, 47).

Vücuda giyilen eşyadaki süslemeleri yukarıdanberi bahis konusu ettik. Şimdi de giyim eşyaları dışında süslenme ve güzelleşme üzerinde duracağız. Bu süslenme ve güzelleşme daha ziyade kadınlarda kendini göstermektedir.

1 — Süslenmede kullanılan kıymetli Madenler ve taşlar

Süslenme vasıtası olarak kullanılan kıymetli madenlerin başında şüphesiz altın ve gümüş geliyordu. Zira, aşağıda adları geçecek olan ziynet eşyaları, neden yapıldıkları söylenmediği zaman, çoğunca ya altundan, ya da gümüşten yapılıyorlardı. *Alp Arslan* zamanında da aynı adı taşıyan altın ve gümüş, içtimaî ve iktisadî faktör olarak ayrıca ele alınacaktır. Burada sadece süslenmedeki rolleri söz konusu edilecektir.

*Kâşgarlı Mahmu*d'un eserinde para olarak basılacak ve ziynet eşyası olarak kullanılacak altunun nasıl istihsal edildiğine dâir dikkate değer bilgi vardır: Altın eritiliyor, toprak çöktürülüyor, sonra da gümüş altundan ayrılıyor¹⁸⁹. Bunu meslek edinenlerin bulunduğu anlaşılıyor. Zira kaynakta bunu yapan şahıstan ayrı olarak bahsedilmektedir¹⁹⁰. Görünüşe göre, istihsal edilen som altın, para ve ziynet eşyası haline getirilmeden önce, bir parmaktan bir arşına kadar uzanan çubuklar halinde muhafaza ediliyordu¹⁹¹. Para olarak kesilmiş altuna «*urugluğ altun*» deniyordu¹⁹². Bugün dahi *Türkle*'in altunu ziynet eşyası olarak kullanma düşkünlüğü, şüphesiz eski bir alışkanlığın devamından başka bir şey değildir.

Altın ziynet eşyası olarak ya tek başına, ya da aşağıda görüleceği gibi, kıymetli taşlarla birlikte kullanılıyordu.

Gümüşe gelince, o, *Kâşgarlı Mahmu*d'un eserinde, çoğunca, altın ile beraber geçer¹⁹³. Fakat gümüş süslenme vasıtası olarak, şüphesiz, altın kadar rol oynamaz. Fakirlerin kullandıkları

¹⁸⁹ *Kâşgarlı Mahmud, Divan*, trc. B. Atalay, II, 181.

¹⁹⁰ *Ayn. eser*, ayn. yer: «O altun'dan gümüşü ayırdı».

¹⁹¹ *Ayn. eser*, III, 138. Brockelmann, *ad. geç. eser*, 185.

¹⁹² *Kâşgarlı Mahmud, Divan*, trc. B. Atalay, I, 147.

¹⁹³ Meselâ bk. *ayn. eser*, I, 165, 371; II, 153; III, 251.

sun'î ziynet eşyalarının neden yapıldıklarına dair K â ş g a r l ı'nın eserinde bilgi verilmemektedir. Fakat başta bakır olmak üzere muhtelif madenlerin, maden karışımlarının ve boncukların kullanıldığı muhakkaktır.

Altundan sonra en çok kullanılan süslenme eşyası incidir¹⁹⁴. Süslenmek isteyen T ü r k l e r'i, görünüşe göre, en çok inci meşgul ediyordu. Çünkü K â ş g a r l ı'nın eserinde kadın'ın incisini dizdiğinden söz edilmektedir¹⁹⁵. Yalnız kadın değil, erkek de inci diziyordu¹⁹⁶. Bundan başka yine K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde ayrıca inci dizildiğinden de bahsedilmektedir¹⁹⁷. Yukarıdaki bilgiye göre, bu inciler kadınlar tarafından olduğu kadar erkekler tarafından da dizilmektedir. Nitekim, iki erkeğin inci dizmekte birbirine yardım ettiği bilinmektedir¹⁹⁸. Zaten inci toplayan da erkektir¹⁹⁹.

İnci dizisi belirli sayıda idi. Çünkü K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde «b i r d i z i m i n c i» den bahsedilmektedir²⁰⁰. Şu halde bu inci birimidir ve sayısını dizenler bilmektedirler. Diğer taraftan, b i r d i z i n c i» sözü de geçmektedir²⁰¹. Bundan anlaşılıyor ki, bir diziden fazla inci de vardı. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde küçük inciden bahsedildiğine bakılırsa²⁰², büyük inci de vardı. Görünüşe göre, inci daha ziyade kıl ipliğe diziliyordu.

İnci tek başına muhtelif süs eşyası olarak kullanıldığı gibi, meselâ firûze ile birlikte kullanıldığı da oluyordu²⁰³. Firûze²⁰⁴ ve yâ-

¹⁹⁴ B. A t a l a y, *Divan Dizini: «yin çü»*.

¹⁹⁵ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, II, 146.

¹⁹⁶ *A y n. eser*, II, 9, 31.

¹⁹⁷ *A y n. eser*, 127, 243.

¹⁹⁸ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, nşr. K i l i s l i R i f a t, II, 80; B. A t a l a y metni «o benim ile inci dizmekte yarıştı» diye tercüme etmiştir (*Divan*, II, 100). Biz. C. B r o c k e l m a n n'ın tercümesini tercih ettik. (Bk. *a d. geç. eser*, 211).

¹⁹⁹ *A y n. eser*, I, 273.

²⁰⁰ *A y n. eser*, I, 396.

²⁰¹ *A y n. eser*, I, 387.

²⁰² *A y n. eser*, I, 390.

²⁰³ *A y n. eser*, II, 79.

²⁰⁴ Meselâ bk. *a y n. eser*, II, 120.

kut²⁰⁵ incidenten sonra kullanılan ziynet eşyası idi. «B u t» adı verilen değerli ve büyük firtzeler, büyükler tarafından oğullarının ve kızlarının ahınlarına ve ahınlarındaki kâkülilerine takılırdı²⁰⁶.

2 — Süslenme ve süs eşyaları

Denebilir ki, XI. asırda T ü r k l e r'de süslenme merakı, elbise ve süslü elbise giyme merakından da fazla idi. Gerçekten, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde, «s ü s l ü k a d ı n» sözü geçtiği gibi²⁰⁷, muhtelif şekillerde kadın süslenmelerinden bahsedilmektedir. Bunun için, bugün de kullanılan «b e z e m e k» mastarı geçmektedir. Kadın bazan kendi kendine bezeniyor²⁰⁸, bazan da başkası tarafından bezeniyordu²⁰⁹.

Küpe

Önce küpeden başlayalım. Bugün kullanılan küpe kelimesi, o zaman da aynen geçmektedir²¹⁰. Bunun ne çeşit küpe olduğu ve neden yapıldığı kaydedilmemektedir. Bunun küpeye verilen genel ad olduğu anlaşılmaktadır. Küpe kelimesinin zamanımızda aynı manada kullanılması, Türklerde kültür devamlılığını göstermektedir ki, üzerinde durmağa değer.

Kadın küpesi için ayrıca «T o l g a ğ» kelimesi kullanıldığına göre ²¹¹, küpe kelimesinin o zaman hem erkek, hem de kadın küpesi mânasına geldiği söylenebilir.

Diğer taraftan küpenin yapıldığı madene veya şekline göre ayrıca adları vardır. Kadın'ların kulaklarına taktıkları altundan ve gümüşten halka şeklindeki küpeye «ö k m e k» deniliyordu²¹².

²⁰⁵ Meselâ bk. *ayn. eser*, II, 120.

²⁰⁶ *Ayn. eser*, III, 120.

²⁰⁷ *Ayn. eser*, III, 432.

²⁰⁸ *Ayn. eser*, II, 142: «U r a g u t b e z e n d i s .

²⁰⁹ *Ayn. eser*, III, 155: «U r a g u t b e z e l d i s .

²¹⁰ *Ayn. eser*, III, 217. S e l ç u k l u l a r'dan önce T ü r k l e r'de kadın ve erkek küpeleri ve şekilleri için bk. B. Ö g e l, *ad. geç. eser: indeks*.

²¹¹ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, II, 88.

²¹² *Ayn. eser*, I, 105.

Kadın, her halde, bu çeşit bir küpeye sahip olduğu zaman da, Türkler «*kadın ökmelen di*» diyorlardı²¹³. Bundan her kadının altun ve gümüşten küpesi olmadığı anlaşılıyor ki, bu durumu tabii karşılamak gerekir.

Küpelerin çoğu inciden yapıyordu ve inci küpenin de özel bir adı vardı: *Yinçü Tolg a ğ*²¹⁴. Biraz yukarıda görüldüğü üzere, *Tolg a ğ* kadın küpesi olduğuna göre, bu inci küpe de şüphesiz kadın küpesidir. Nitekim «*kız incili küpe takındı*» cümlesi geçmektedir²¹⁵.

«*İnci kulaktan sarktı*»²¹⁶, denmesi, inci küpenin şekli hakkında da aşağı yukarı bir fikir vermektedir: Demek ki, inci küpe kulaktan aşağı sarkacak kadar uzundu; bununla beraber, kızın, inci küpesini kendi kendine kulağına takabildiği görülmektedir²¹⁷.

Gerdanlık

Gerdanlık altun ve gümüşten olduğu gibi²¹⁸, inciden ve diğer kıymetli taşlardan²¹⁹ veya yuvarlak hale getirilmiş kokulu misk ağacından²²⁰, yahut da inci taklidi boncuklardan²²¹ da oluyordu. Görünüşe göre, bazan sadece inci ile firûze'den yapılmış gerdanlıklar da vardı²²².

Gerdek gecesi süslenen gelin için, üzerlerine değerli taşlar ve inciler oturtulmuş altundan ve gümüşten gerdanlık takılıyordu ki, Türkler bu özel olarak hazırlanmış gerdanlığa «*boğmak*» adını veriyorlardı²²³.

²¹³ *Ayn. eser*, I, 314.

²¹⁴ *Ayn. eser*, II, 288.

²¹⁵ *Ayn. eser*, III, 289.

²¹⁶ *Ayn. eser*, II, 154.

²¹⁷ *Ayn. eser*, III, 289: «*kız yinçü tolgadı*».

²¹⁸ *Ayn. eser*, I, 466.

²¹⁹ *Ayn. eser*, *ayn. yer* ve II, 79.

²²⁰ *Ayn. eser*, III, 121: «*boz monçuk*».

²²¹ *Ayn. eser*, II, 276.

²²² *Ayn. eser*, II, 79. Selçuklular'dan önce Türkler'de gerdanlık için bk. B. Ögel, *ad. geç. eser, indeks*.

²²³ *Kâşgarlı Mahmud, Divan*, trc. B. Atalay, I, 466.

Biraz yukarıda bahis konusu olan misk ağacından yapılmış gerdanlığı cariyelerin takındıklarından bahsedilmesine bakılırsa²²⁴, erkekler için de gerdanlıklar vardı: 1087 yılında kırktan fazla kumandanı ile birlikte S u l t a n M e l i k ş a h'ı kabul eden Bağdad Halifesi, bu S e l ç u k l u hükümdarına türlü hil'atler ve tac ile birlikte iki kolye de ihsan etmişti²²⁵.

Verilen bu bilgiden anlaşılıyor ki, gerdanlıklar sosyal tabakalara göre değişiyor.

Bilezik

XI. asırda da aynı adı taşıyan bilezik'in²²⁶ neden yapıldığı hakkında bilgi verilmemektedir. Belki de altundan ve gümüşten yapılması malûm bulunduğundan ayrıca belirtmeğe lüzum görülmemiştir. Kadın'ın bilezikleendiğinden , bilezik takındığından²²⁸, ve bileziğin cariyenin bileğini sıktığından, kavradığından²²⁹ söz edilmektedir.

Yüzük

Parmağa takılan süslenme vasıtasına, şimdi olduğu gibi S e l ç u k l u devrinde de yüzük adı veriliyordu²³⁰. Tek başına altun veya gümüşten yüzük pek yapılmadığı anlaşılıyor. Zira, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde hiç altun veya gümüş yüzükten bahsedilmemektedir. Buna mukabil altunun kıymetli taşlarla birlikte yüzük olarak kullanıldığı görülüyor. Meselâ, bir adamın, altunun üzerine firûze kondurduğundan bahsedilmektedir²³¹. Bir şiir parçasında da gök, firûzeye benzetilmektedir²³². K â ş g a r l ı M a h m u d'un

²²⁴ *A y n. e s e r*, III, 121.

²²⁵ İ b n ü'l - C e v z î , e l - M u n t a z a m , IX, 35.

²²⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. E. A t a l a y , I, 518; II, 82; III, 205; «Bilezik», «bileziklenmek».

²²⁷ *A y n. e s e r*, II, 82; III, 205. S e l ç u k l u l a r'dan önce kadın ve erkek bileziği ve şekilleri için bk. B. Ö g e l , *a d. g e ç. e s e r; indeks*.

²²⁸ K â ş g a r l ı M a h m u d , *D i v a n*, trc. B. A t a l a y , III, 205.

²²⁹ *A y n. e s e r*, II, 82.

²³⁰ *A y n. e s e r*, III, 18.

²³¹ *A y n. e s e r*, II, 192.

²³² *A y n. e s e r*, I, 330.

eserinde bilgi verilmemesine rağmen, yâkütun da daha ziyade yüzük kaşı imalinde kullanıldığı ileri sürülebilir²³³.

T ü r k kadın'ları yalnız kulaklarına, boyunlarına, bileklerine ve parmaklarına kıymetli maden ve taştan yapılmış süslenme vasıtaları takmıyorlardı; şimdi olduğu gibi o zaman da elbiselerine bazı şeyler ilıştirmek suretiyle de süsleniyorlardı. Şimdilik bu çeşit süslenmelerden sadece kadınların kaftanlarına küçük bıçak ilıştirdiklerini biliyoruz²³⁴.

Gözlük

Güzelleşme bahsine son vermeden önce Türkler'in gözlük kullanmasını da bildiklerini ifade edelim. Yalnız T ü r k l e r'in, gözlüğü süs için değil, bir ihtiyaç için kullandıklarını hemen ilâve edelim. At kuyruğu kıllarından imâl edilen ve o zaman «k ö z l ü k» adı verilen bu âlet, göz ağrıdığı veya kamaştığı zaman takılıyordu²³⁵. Nasıl imâl edildiği hususunda fazla bilgimiz yoktur.

Görülüyor ki, her kıymetli madenin süs olarak kullanıldığı bir yer vardı. Bunlar arasında sadece altun bir istisnâ teşkil ediyordu. Zira, altunun ev eşyası ve giyim-kuşamdan süslenmeğe kadar her yerde kullanıldığını gördük. Bunu gümüş takibediyordu. İnci bilhassa gerdanlık yapmada, yâkut ve firûze ise daha ziyade yüzük yapımında kullanılıyordu.

3 — G ü z e l l e ş m e

T ü r k l e r'de başlıca süslenme vasıtaları hakkında yukarıdanberi bilgi verdikten sonra şimdi de güzelleşme vasıtaları üzerinde duralım. Bu hususta K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde ka-

²³³ *A y n. e s e r*, I, 389: Saflığı dolayısıyla T ü r k l e r Yakut ve benzeri kıymetli taşlara «s ü z ü k» (*süzülmüş*) adını veriyorlardı.

²³⁴ *A y n. e s e r*, I, 478. Bu hususta ayrıca bk. Z. V. T o g a n, *I b n F a d l a n*, 228-9.

Bunlardan başka Türklerin kollarına bazı - bend (arm band) denen bir süs taklıkları malum ise de, bu hususta K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde açık bir kayda rastlayamadık. Bazı - bend hakkında fikir edinmek için şimdi bk. T. T. R i c e, *Some Refléctions on the Subject of Arm Bands*, *Forschungen Zur Kunst von Asien*, İstanbul, 1970, 262-277.

²³⁵ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, I, 478, 530.

dınlar tarafından bugün de aynen uygulanan çok dikkate değer bilgilere rastlamaktayız. Bunlardan biri o zaman da T ü r k kadınlarının keçi kılından takma zülûf yapmalarıdır²³⁶. Nitekim, kaynakta kadının (keçi kılından) zülûf takındığından²³⁷, bir kızın da zülûflendiğinden²³⁸ bahsedilmektedir. Bunun o zamanın perukası olduğu şüphesizdir.

Bundan başka T ü r k kadın'ları yüzlerindeki kılları aldırıyorlardı. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinin bir yerinde kadının yüzünü iplettiğinden, yani yüzünün kıllarını (başka bir kadına) iple aldırıldığından bahsedilmektedir²³⁹. Diğer bir yerde ise, kadınların birbirlerinin yüzlerini ipledikleri, yani birbirlerinin yüzlerindeki kılları iple yoldukları bildirilmektedir ki,²⁴⁰ bu âdet T ü r k i y e'de bugün de uygulanmaktadır. Yüz ipletmenin kaynakta bu kadar çok geçmesi, bu âdetin T ü r k kadınları arasında oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

Asıl üzerinde durulması gereken mesele, yüzü güzelleştirmek için başvurulan vasitalardır: T ü r k l e r, yüze sürülen düzgüne, «k i r ş e n» adını veriyorlardı²⁴¹. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde kadın'ın yüzüne düzgün sürdüğünden²⁴² ve düzgünün onun yüzünü parlattığından²⁴³ söz edilmektedir.

Bugün olduğu gibi, o zaman da başa ve ele kına sürüldüğü şu atasözünden anlaşılmaktadır: «Z a m a n ı n k o c a t t ı ğ ı n a, b o y a, k ı n a a y ı p s a y ı l m a z»²⁴⁴. Yine bu atasözünden, âdetin zamandan intikam alınırcasına, yaşlı kadın'ların boyanması

²³⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 135.

²³⁷ *Ayn. eser*, I, 311. T ü r k erkeklerinin de perüke takıp takmadıklarını bilmiyoruz. K i m e k hükümdarının altın saç taşıdıklarından bahsedilmesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir (bk. W. Barthold, *Orta Asya'da Moğal Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık*, trc. Köprülü-zade Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, I, 53. İdris'îye istinaden).

²³⁸ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. Atalay, III, 203.

²³⁹ *Ayn. eser*, II, 355; III, 307.

²⁴⁰ *Ayn. eser*, III, 104.

²⁴¹ *Ayn. eser*, I, 437.

²⁴² *Ayn. eser*, II, 278 : «Uragut kirşenlendi».

²⁴³ *Ayn. eser*, 353 : «Kirşen anıñ yüzün yorlattı».

²⁴⁴ *Ayn. eser*, II, 304.

ve kına sürünmesi hoş karşılanıyor; fakat genç kızlar ve kadınların boya ve kına sürünmelerinin hoş karşılanmadığı anlaşılıyor.

Türk kadınları yüzlerini parlatan düzgün sürünmekle yetinmiyorlardı, yanaklarına «enğlik» adını verdikleri kırmızı bir boya da sürüyorlardı²⁴⁵. Tabii söylemeğe hacet yoktur ki, Türkler, bilhassa Türk kadınları süslenme ve güzelleşme sırasında dâima ayna kullanırlardı. Ancak Kâşgarlı Mahmu d'un eserinde ayna kelimesi sadece iki yerde geçmektedir²⁴⁶.

4 — Güzel kokular

Türkler güzel kokulara da pek önem veriyorlardı. Onların takdir ettikleri güzel kokular arasında misk başta gelmektedir. Türkler misk'e «yıpır» adını verirlerdi²⁴⁷. Bir atasözünde kadınların ağzlarındaki güzel koku misk'e benzetilmektedir²⁴⁸. Bir şiiir parçasında bahar çiçeklerinin kokusu da misk'e benzetilir²⁴⁹. Türkler at etinin misk gibi koktuğunu ileri sürerler²⁵⁰.

Misk kutusuna «kiz» denirdi²⁵¹. Bir atasözünde «kabından dan misk gitse kokusu kalır» denmektedir²⁵².

Kâşgarlı Mahmu d'un eserinde bir adamın misk kokladığından bahsedilmektedir²⁵³. Diğer bir yerinde «ben mis ksaçtı m» denmektedir²⁵⁴. Ayrıca erkeğin başka birisinin, her halde bir kadın'ın elbisesine misk bulaştırdığından söz edilmekte²⁵⁵, ve «misk koktu» denmektedir²⁵⁶. Naklettığımız bu bilgi

²⁴⁵ Ayn. eser, I, 115.

²⁴⁶ Ayn. eser, III, 45: «fki yüzlüğ közüngü»; III, 379: «közüngü».

²⁴⁷ Ayn. eser, III, 28.

²⁴⁸ Ayn. eser, I, 327.

²⁴⁹ Ayn. eser, II, 122.

²⁵⁰ Ayn. eser, III, 7.

²⁵¹ Ayn. eser, I, 327.

²⁵² Ayn. eser, III, 48-9.

²⁵³ Ayn. eser, III, 308.

²⁵⁴ Ayn. eser, III, 4.

²⁵⁵ Ayn. eser, III, 96.

²⁵⁶ Ayn. eser, II, 6.

T ü r k l e r'in süslenmeler ve güzelleşmeler yanında güzel kokuya da ne kadar önem verdiklerini göstermiştir sanırız²⁵⁷.

VI

SAÇ TUVALETİ

Süslenme ve güzelleşme bahsine son vermeden önce saç tuvaleti üzerinde de durmak gerekmektedir. Çünkü saç tuvaleti bir yönü ile giyim-kuşam; diğer bir yönüyle de süslenme ve güzelleşme ile yakından ilgilidir. Bu düşünce ile b ö r k ile birlikte ele almamız gereken saç tuvaletini bu bahsin sonuna bıraktık.

Birçok noktalarda olduğu gibi, uzun saç meselesinde de T ü r k erkekleri ile T ü r k kadınları birleşmektedirler: Şekil ne olursa olsun, T ü r k erkeğinin de T ü r k kadını'nın da saçları umumiyetle uzundur.

T ü r k l e r'de uzun saç meselesini başlangıçtan itibaren ele almak konumuzun çerçevesini aşar²⁵⁸. S e l ç u k l u l a r zamanında olduğu gibi²⁵⁹, S e l ç u k l u l a r'dan önce de erkeklerde uzun saç âdetinin T ü r k l e r arasında çok yaygın olduğu bilinmek-

²⁵⁷ Yalnız T ü r k kadınları değil, T ü r k erkekleri de güzel kokmakla meşhur idiler. Misk kokusu sağan hâcib Türk için bk. M u h a m m e d b. A h m e d T ü s î, *Acâib ü'l-Mahlukât*, nşr. M i n û ç i h r S t ü d e, Tahran, (1345), 418.

²⁵⁸ Bu hususta fikir edinmek için bk. E. E s i n, *The Hunter Prince in Turkish Iconography*, Die Jagd bei den Altaischen Völkern, Wiesbaden, 1968, 27, 48, 50 : Gerekli bibliyografya orada verilmiştir. Bunlara ilâve olarak bk. L i u, *Die Chinesische Nachrichten*, Wiesbaden, 1958 41, 495 -6 (Aşağı sarkan saçlar ve kâküller). M u h a m m e d b. A h m e d T ü s î, *Acâibu'l-Mahlûkat*, nşr. M i n û ç i h r S t ü d e Tahran (1345) 425. *Gazneliler'de uzun saç için bk. A . B o m b a c i, Gazne'deki kazılara giriş*, Güzel Sanatlar Akademisi Mecmuası (1963),11-12, 13. Mínyatürlere göre T ü r k l e r'de uzun saç için bk. B e y h a n Y ü r ü k a n, *Topkapı Sarayı Müzesindeki Albümlerde bulunan Bazı Rolo Parçaları*, Sanat Tarihi Yıllığı, 1964 -65, 189.

²⁵⁹ M e l i k ş a h zamanında T ü r k erkeklerinde uzun saç için bk. İ b n ü'l - C e v z î, *el-Muntazam*, IX, 38. Ayrıca bk. S ı b t, XVIII, 180 ab : M e l i k ş a h'ın oğlu D a v u d'un ölümü dolayısıyla «E t r â k'in ve

tedir²⁶⁰. Uzun saç âdeti S e l ç u k l u l a r'dan zamanımıza kadar da devam etmiştir²⁶¹. Uzun saç modası T ü r k l e r'den başka milletlere de geçmiştir²⁶².

T ü r k erkekleri, ya saçlarını omuzlarına salıverirler, yahut da başlarını kazıtırlar ve sadece bir perçem bırakırlardı²⁶³. Görünüşe göre, S e l ç u k l u devrinde her iki tip saç tuvaleti de mevcut idi. Meselâ, «s u l i n d i» veya «s a l i n d i» adı verilen bir saç tuvaleti vardı ki, erkeğin arkaya doğru salıverdiği saç şekline deniliyordu²⁶⁴. Nitekim, adamın saçını dağıttığından bahsedilmekte-

T ü r k m â'nin saçlarını yolmaları. Uzun saç modası S e l ç u k l u l a r'ın sonuna kadar devam etmiştir : Son Irak Selçuklu hükümdarlarından T u ğ r u l b. A r s l a n'ı tasvir eden kaynaklar saçlarının üç parça halinde sırtına düştüğünden söz etmektedirler (Meselâ b. R â v e n d î, *R â h a t u S u d û r*, nşr. M. İkbâl, 33). Anadolu S e l ç u k l u Hükümdarlarından M e s u d b. İf. K ı l ı ç A r s l a n zamanında T ü r k l e r uzun saçlı idiler (Bk. O d o o f D e u i l, *D e P e r i f e c t i o n e L u d o v i c i V I I i n O r i e n t e m*, ed. and transl. by V. B e r r y, Newyork, 1948, 127).

²⁶⁰ Alp Arslan zamanında T ü r k l e r arasında pek yaygın bir kanaata göre ta İskender isilâsı zamanında T ü r k l e r uzun saçlıydılar (Bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, III, 415). T ü r k l e r'de uzun saç meselesi hakkında bilgi edinmek için bk. Z. V. T o g a n, *I b n F a d l a n*, 231 v. dd. Orada gerekli bilgi verilmiştir. Ayrıca bk. C â h i z, *H i l â f e t O r d u s u n u n M e n k i b e l e r i*, trc. R. Ş e ş e n, 48. Örgülü saçlar için B. Ögel, *a d. g e ç. e s e r*, 58, 87, 169.

²⁶¹ Başın tepesinde bir tutam uzun saç bırakmak âdeti çocukluğumuzda köylerde halâ yaşamaktaydı.

²⁶² Türk kıyafetinin daha IV. asırdan itibaren Çin'e tesiri hakkında bk. *A h b â r a s - S i n w a l - H i n d*, nşr. S a u v a g e t, notlar 72/12. S â s â n î l e r'deki uzun saç âdetinin (bk. A. C h r i s t e n s e n, *I r a n s o u s l e s S a s a n i d e s*, 510), T ü r k l e r'den geçmiş olması pek mümkündür. M e l i k - ş a h zamanında B a ğ d a d ve çevresindeki Y a h u d i l e r'in saçları T ü r k saçlarına benziyordu; şu halde uzundu (bk. I b n ü l - C e v z î, *e l - M u n t a z a m*, IX, Haydarâbâd, 1359, 38).

Görünüşe göre M ı s ı r M e m l û k l e r'inde uzun saç modası kalkmıştı : M e m l û k l e r'de uzun saç modası, M o ğ o l tesiriyle yeniden başlamıştı (bk. B. L e w i s, *The E m e r g e n c e o f M o d e r n T u r k e y*, 1968, 99).

²⁶³ Z. V. T o g a n, *I b n F a d l a n*, 231.

²⁶⁴ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 449.

dir²⁶⁵. Toptan saç bırakan adama «s a ç l ı ğ e r» deniliyordu²⁶⁶. Erkek karışmış saçını başkasına açtırıyordu²⁶⁷ ve umumiyetle erkekler saçlarını kendileri tarıyorlardı²⁶⁸. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde bir erkeğin (o l), saç ördüğünden söz edilmektedir²⁶⁹. Fakat, ördüğü saçın erkek saçını mı, yoksa kadın saçını mı olduğu söylenmiyor. Aşağıda görüleceği gibi, umumiyetle kadın saçları örgülüdür. Acaba S e l ç u k l u devrinde erkek saçları da örülüyor mu idi? Bu hususta biraz aşağıda bilgi verilecektir.

Öteki tip saç tuvaletinde tepede bırakılan perçeme «k e s m e» adı veriliyordu²⁷⁰. «A d a m s a ç ı n ı t r a ş e t t i r d i»²⁷¹ cümlesiyle her halde adamın etrafını aldırarak, ortada perçem bıraktığı; «a d a m s a ç l a n d ı»²⁷² cümlesiyle de adamın saçının perçem belli olmayacak kadar uzadığı kastedilmiştir. Erkeğin sonradan bıraktığı

saça T ü r k l e r «ı z ı n ç u s a ç» adını veriyorlardı²⁷³.

İster kavga ve savaş esnasında, isterse T ü r k âdeti gereğince yapılan matem töreninde olsun, en kolay tutulan yer saçtı. Zira K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinin bir yerinde «o (adam) o n u n s a ç ı n ı y o l d u» demektedir²⁷⁴. İki kişi kavga ettikleri zaman birbirlerinin saçlarını yakalıyorlardı²⁷⁵. Bir şiir parçasında da etrafı sarılan bir beyin yakalandıktan sonra saçlarının yolunduğu ifade edilmektedir²⁷⁶. Bilindiği gibi, saç yalnız kavga ve savaş esnasında değil, matem esnasında da yolunuyordu²⁷⁷.

²⁶⁵ A y n. e s e r, 259.

²⁶⁶ A y n. e s e r, I, 416.

²⁶⁷ A y n. e s e r, II, 358.

²⁶⁸ A y n. e s e r, II, 145.

²⁶⁹ A y n. e s e r, I, 172.

²⁷⁰ A y n. e s e r, I, 434.

²⁷¹ A y n. e s e r, II, 316.

²⁷² A y n. e s e r, II, 246.

²⁷³ A y n. e s e r, I, 133-4.

²⁷⁴ A y n. e s e r, II, 211, 215.

²⁷⁵ A y n. e s e r, III, 401.

²⁷⁶ A y n. e s e r, III, 401-2. K â ş g a r l ı M a h m u d'un saçtan yakalamaya dair verdiği bu bilgiyi diğer kaynaklar da doğrulamaktadır:

T u ğ r u l B e y M a l a z g i r t i kuşattığı sırada (1054-5), onun A l k a n adlı bir kumandanını, şehir surları dibinden, şehirden ansızın çıkan iki genç saçlarından yakalılarak, esir etmişlerdi. B i z a n s kumandanı B a s i l onun derhal başını kestirmiş ve T ü r k l e r'in üzerine attırmıştı. Bundan dolayı ümidi kırılan

Selçuklu devrinde Türk erkeklerinin bıyıklı oldukları, Kâşgarlı'nın eserinde sadece bir yerde zikredilmektedir²⁷⁸; sakal ise hiç geçmemektedir. Türklerin sakallarını kazıdıkları malûmdur²⁷⁹.

Tıraş olma vasıtalarına gelince, Türkler sakallarını ustura ile tıraş ediyorlardı²⁸⁰. Saçlarını ise, çift bıçak adı verilen makas²⁸¹ ile kesildiği şüphesizdir.

Kadın saçlarına gelince Kâşgarlı Mahmud'un eserinde kadın saçlarının örgülü olduğu açıkça geçmektedir. Meselâ, Türklerde 'örkük', «kadın saç örgüsü» demektir²⁸². Diğer bir yerde «kız örgülü saç sahibi oldu» denmektedir²⁸³. Örmeden önce veya yıkandıktan sonra saç taranıyordu. Tarama, ya kendisi tarafından, ya da başkası tarafından yapıyordu. Zira, «kız saçını taradı»²⁸⁴ ve «saç tarandı»²⁸⁵ cümleleri geçmektedir. O zaman da tarağa, ufak bir farkla, «targa» deniliyordu²⁸⁶.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde bundan sonra verilen bilgilerde saç sahiplerinin erkek mi, kadın mı oldukları ayırd edil-

Sultan kuşatmayı kaldırmıştı (bk.

Trois Auteurs Byzantins sur les Turcs (Bu yazı *Tarih Araştırmalar Dergisi* 'nde basılmaktadır. Saçtan yakalama *Skylijtjè* 'de geçmektedir. Asıl metin, s. 592-3).

²⁷⁷ Sibt, ayn. yer.

²⁷⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 377 : «bızık». Halbuki C. Brockelmann bu kelimeyi «büyük ucu» diye tercüme etmiştir (bk. *ad. geç. eser*, 36).

²⁷⁹ Z. V. Togan, *İbn Fadlân*, 28, 140.

²⁸⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, trc. B. Atalay, III, 174: Oğuzların dışında olan Türkler usturaya «yüligü» adını veriyorlardı. Oğuzlar ise bu kelime yerine «kerey» kelimesini kullanıyorlardı.

²⁸¹ *Ayn. eser*, III, 126 : «koşbiçek».

²⁸² *Ayn. eser*, I, 95.

²⁸³ *Ayn. eser*, I, 312 : «Kız örküçlendi».

²⁸⁴ *Ayn. eser*, III, 260.

²⁸⁵ *Ayn. eser*, II, 126.

²⁸⁶ *Ayn. eser*, I, 467. Türkler Selçuklular'dan çok önce tarağı tanyıyorlardı. Meselâ Bulgarların kullandıkları taraklar kemiktendi (bk. B. Ögel, *ad. geç. eser*, 252-3. Ayrıca indeksine de bk.)

memektedir. Fakat, örülmüş olduğu açıklandığı için kadın saçının söz konusu olduğunu kabul ettik. «Ö r ü l m ü ş s a ç»²⁸⁷ ve ö r - m e s a ç»²⁸⁸ ibarelerini yukarıdan beri verdiğimiz bilgidan sonra erkek saç saymağa pek imkân görünmemektedir²⁸⁹.

Diğer taraftan, kâkül manasına gelen «p ü r ç e k» kelimesini de²⁹⁰ erkeklere yakıştıramadık.

Bazı saç tuvaleti biçimi var ki, şüphesiz bu da kadınlara mahsustur: kadınlar bir saç demetinin üstüne ondan daha uzun olmak üzere başka saç demeti sarkıtıyorlar ve buna özel adlar veriyorlardı²⁹¹. A r t s a ç = (arka sak) tuvalettipini de²⁹² buna ilâve edebiliriz.

Bundan sonra erkekler ve kadınlar için müşterek sayılabilecek saç vasıfları gelmektedir. Meselâ «k ı s a s a ç»²⁹³ «g ü r s a ç»²⁹⁴ gibi. Bâzan gür saç ifade etmek üzere «b u l u t g i b i s a ç» deniyordu²⁹⁵.

Saç renklerine gelince, T ü r k l e r'de en bol bulunan siyah saç yanında kızıla çalan saçın da bulunduğu²⁹⁶, diğer taraftan kıvrıkcık olmayan düz saç olduğu²⁹⁷ görülmektedir.

²⁸⁷ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 69 : «Ö r ü k s a ç»; I, 103 : «Ö r ç ü k». Bu kelimenin O ğ u z c a olduğu belirtilmektedir.

²⁸⁸ *A y n. eser*, I, 129.

²⁸⁹ Belki de Mo ğ o l etkisiyle, Anadolu Selçukluları zamanındaki insan figürlerinde saçlar örgülüdür (bk. Semrâ Ögel, *Anadolu Selçukluları san'atının önemli bir kaynağı*, Türk Kültürü Araştırmalar, I/2, 201.). Şerâre Yetkin, *Anadolu Selçuklu Şifahaneleri*, Türk Kültürü 10 (1963),

²⁹⁰ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 476.

²⁹¹ *A y n. eser*, II, 287 : «y e t ü t s a ç»; III, 47 : «y e t r ü m s a ç». Bunların ikisi de aynı mânaya geliyordu. Bk. C. Brockelmann, *a d. geç. eser*, 86.

²⁹² K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. Atalay, I, 42.

²⁹³ *A y n. eser*, I, 342 : «k ı r t s a ç».

²⁹⁴ *A y n. eser*, I, 319 : «ç ö p s a ç».

²⁹⁵ *A y n. eser*, I, 354 : «b u l u t t e k s a ç».

²⁹⁶ *A y n. eser*, III, 386 : «s u v l a ç s a ç».

²⁹⁷ *A y n. eser*, I, 105 : «a r s a r s a ç».

Gerek erkekler, gerekse kadınlar, saçlarını o zaman da aynı adı taşıyan tarak ile tarıyorlardı²⁹⁸.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden, saçın T ü r k erkek ve kadınlarının hayatlarında oldukça büyük bir yer işgal ettiği anlaşıl-mıştır sanırız. Diğer taraftan saç ile traş olma vasıtalarının çoğunca Selçuklu devrinde de aynı adları taşımaları kültür devamlıdığını göstermesi bakımından dikkate şayandır.

²⁹⁸ *A y n. e s e r*, I, 14, 467: 'targak'.

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK GİYİM - KUŞAMI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	51 — 54
I.	
ELBİSE MALZEMESİ	54 — 59
1 — Kumaşlar	54
2 — Kürkler	57
II.	
Türk Kıyafeti	59 — 71
1 — Bört	60
2 — Kaftan	62
3 — Şalvar	66
4 — Çizme	67
5 — Ayakkabılar	70
III.	
Elbise Yardımcıları	71 — 74
1 — Kuşak	71
2 — Kemer	72
3 — Uçkur	73
4 — Eldiven	73
5 — Mendil	73
IV.	
Elbise Bakım ve Muhafazası	74 — 75
V.	
Süslenme ve Güzelleme Şekil ve Vasıtası	75 — 84
1 — Süslenmede kullanılan kıymetli madenler ve taşlar ..	76
2 — Süslenme ve süs eşyaları	78
Küpe	78
Gerdanlık	79
Bilezik	80
Yüzük	80
Gözlük	81
3 — Güzelleşme	81
4 — Güzel kokular	83
VI.	
Saç Tuvaleti	84 — 89